Зінаїда Олександрівна Пахолок – кандидат філологічних наук, доцент Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки, член Національної спілки журналістів України, член Волинського обласного товариства краєзнавців. До сфери її зацікавлень належать проблеми філології, культурології, краєзнавства. Вона є автором 150 наукових і 140 журналістських публікацій.

Ілона Миколаївна Несторук – випускниця Інституту мистецтв Волинського національного університету ім. Лесі Українки (тепер – Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки). З 1995 р. працює у відділі фондів Волинського краєзнавчого музею, а з 2007 р. старшим науковим співробітником Волинського краєзнавчого музею. Коло її зацікавлень – мистецтвознавство, краєзнавство.

Зінаїда Пахолок
Ілона Несторук

Миколай Крушевський і Волинь

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Східноєвропейський національний університет
імені Лесі Українки
Волинський краєзнавчий музей

Зінаїда Пахолок, Ілона Несторук

Миколай Крушевський і Волинь

Каталог-довідник

Волинянин
Луцьк
2012

УДК 811(092)
ББК 81д.я2+79.14(4Укр-4Вол)+85я2
П 21

Рецензенти:
д-р філол. наук, проф. І. О. Голубовська
д-р філол. наук, проф. Т. О. Черниш
канд. істор. наук, проф. Г. В. Бондаренко

Рекомендовано до друку
науково-методичною радою
Волинського краєзнавчого музею
(протокол № 11 від 11 жовтня 2011 року)

Відповідальний редактор**:** А. М. Силюк

Пахолок З. О., Несторук І. М.

П 21 Миколай Крушевський і Волинь: каталог-довідник / Зінаїда Пахолок, Ілона Несторук. – Луцьк: Волинянин, 2012. – 156 с.; іл.

ISBN 972-966-1599-27-6

До каталогу-довідника включена інформація про генеалогію та науковий доробок видатного уродженця Волині лінгвіста Миколая Крушевського (1851–1887), його листи до І. В. Цвєтаєва та Яна Карловича, а також перелік матеріалів про життя і творчу діяльність, які зберігаються у фондах Волинського краєзнавчого музею.

Для науковців, викладачів, краєзнавців, студентів, усіх, кому цікава постать Миколая Крушевського.

УДК 811(092)
ББК 81д.я2+79.14(4Укр-4Вол)+85я2
П 21

Видання здійснене за фінансової підтримки ради з питань видавничої справи Волинської обласної державної адміністрації.

ISBN 972-966-1599-27-6

© Пахолок З. О., 2012
© Несторук І. М., 2012

У всякого своя доля
І свій шлях широкий…
Тарас Шевченко

Від редактора

Історичне краєзнавство Волині неможливо уявити без постаті Миколая Крушевського, вченого зі світовим ім'ям, який народився в Луцьку, тут отримав початкову освіту. Дитинство провів у Ковелі та родинному маєтку матері у селі Солотвин, де познайомився з українським побутом і звичаями, куди приїжджав кожного літа на відпочинок, навчаючись у Холмі та Варшаві, а згодом працюючи у далекій Казані.

Зацікавлення цією постаттю однією з авторів пропонованого видання відбулося двадцять років тому під час проведення в Луцьку історично-краєзнавчої конференції "Минуле і сучасне Волині: історичні постаті краю". Відтоді З. О. Пахолок докладає чимало зусиль для вивчення і популяризації життєвого і наукового шляху Миколая Крушевського. З цією метою дослідниця вивчала матеріали в різних архівах України, Росії, Польщі, бо, на жаль, особистий архів ученого не зберігся. Вона брала участь у міжнародних конференціях, на яких виступала з доповідями, що містили новий біографічний матеріал, зокрема, вдалося віднайти два фотопортрети вченого.

На особливу увагу заслуговує діяльність З. О. Пахолок, спрямована на перевидання і переклад наукових праць Миколая Крушевського. З. О. Пахолок є авторкою багатьох публікацій з краєзнавчої тематики, серед них значне місце посідають матеріали, присвячені видатному волинянину. Для того, щоб ім'я М. Крушевського було добре відомим в Україні і на Волині, виступає у засобах масової інформації, організовує і проводить заходи, пов'язані з дослідженням життя і діяльності видатного мовознавця, популяризує ім'я і твори М. Крушевського, якого можна поставити в один ряд з такими відомими

краянами польського походження як Габріела Запольська, Юзеф Крашевський, Олександер Цинкаловський.

У пропонованому каталозі-довіднику чітко простежується думка про те, що Миколай Крушевський є представником науки, який об'єднує важливі аспекти історичних зв'язків українського, польського і російського народів.

Стаття "Постать Миколая Крушевського у родинному оточенні" написана З. О. Пахолок, яка віднайшла і вперше опублікувала у Москві листування М. Крушевського з І. В. Цветаєвим та Я. Карловичем, уклала "Хронологію життя і наукової діяльності видатного мовознавця" та список його наукових праць. Доробок І. М. Несторук становить "Каталог матеріалів про Миколая Крушевського з фондів Волинського краєзнавчого музею" і підбірка двох блоків ілюстрацій.

Анатолій Силюк,
директор Волинського краєзнавчого музею,
заслужений працівник культури України

Постать Миколая Крушевського у родинному оточенні

Миколай Крушевський – видатний вчений зі світовим ім'ям, фахівець із загального та індоєвропейського мовознавства, дослідник фольклору, яскравий представник Казанської лінгвістичної школи, оригінальний мислитель, дослідження якого збагатили науку й дотепер не втратили свого значення. Його ім'я назавжди залишиться в анналах історії лінгвістики поряд із такими іменами як Фердинанд де Соссюр, Герман Пауль, Ян Ігнаци (Іван Олександрович) Бодуен де Куртене та ін., оскільки праці М. Крушевського – цінний внесок у фонологію, словотвір, морфологію, семантику, психолінгвістику.

Наукова спадщина М. Крушевського є невеликою за обсягом, але значною за ідеями і глибиною проникнення у сутність матеріалу, який досліджувався. Розвідки вченого позначені новизною щодо постановки проблем, тому вони не втратили своєї актуальності, про це, зокрема, свідчать дослідження сучасних мовознавців, які спираються на висновки, зроблені М. Крушевським.

Освоєння наукового доробку вченого здійснювалося представниками різних поколінь мовознавців; ознайомившись з ним, ми маємо всі підстави констатувати наступне: по-перше, деякі праці вченого перевидані російською мовою; по-друге, перекладені польською, англійською та українською мовами.

Літератури про М. Крушевського порівняно небагато: видано лише дві монографії та захищено три кандидатські дисертації, написано трохи більше чотирьох десятків статей, у яких аналізуються його наукові погляди і концепції.

Варто зауважити, що в історії лінгвістики XX ст. склалася традиція говорити про вченого у зв'язку з його вчителем

Я. І. Бодуеном де Куртене. М. Крушевський – завжди на другому плані. Можливо, дослідники нового століття змінять ситуацію, оскільки не тільки діяльність, але й життєвий шлях талановитої особистості потребує додаткової уваги, вивчення та оцінки.

Волинська гілка роду Крушевських

Збереглося три фотографії Миколая Крушевського: два портрети і одне групове зображення. Розглядаючи їх, можна сказати, навіть не вдаючись до наукової розвідки, що за антропологічним типом Крушевський походив з шляхетського роду: високе чоло, тонкі риси обличчя. Звернення до архівних джерел підтвердило здогадку. М. Крушевський належав до древнього польського роду, частина представників якого жила на Волині. Крушевські – польське шляхетське прізвище, утворене від назви земельного володіння Крушево, в ломжинській землі, яке отримало свою назву від слова "круш" (воно означало у старопольській мові грудку солі)[1]. Господарі цієї місцевості мали герб Абданк (Габданк, Хабданк, інакше Бялкотка, Ленкава, Скарбек, Скуба)[2].

Герб Абданк являє собою щит, на червоному полі якого зображено дві срібні крокви зі зрізаними кінцями, що повернуті верхівками додолу та поєднані між собою на зразок латинської літери W. Саме така фігура була й у клейноді над шляхетською короною. У цій фігурі деякі історики і геральдисти вбачають початкові літери чотирьох слів: Veritas, Victoria, Virtus et Vita, тобто істина, перемога, доброчесність і життя[3].

Історія цього герба почалася у XII ст., тому вона овіяна легендами. Одна з легенд розповідає, що король Болеслав III успішно воював з імператором Генріхом V. Генріх, не маючи

---

1 Słownik staropolski. T. 3. – Wrocław; Kraków; Warszawa: Polska Akademia Nauk, 1960. – S. 408.
2 Boniecki A. Herbarz Polski. T. XII. – Warszawa, 1908. – S. 358–363.
3 Лакиер А. Б. Русская геральдика. – М.: Книга, 1990. – С. 258.

впевненості у перемозі, забажав у 1109 році примиритися з Болеславом, але відкрито визнати свою поразку йому було незручно, й він відправив до короля друзів, які мали умовити Болеслава першим попросити миру, обіцяючи дуже вигідні для нього умови. Король надіслав із цією метою до імператора нащадка Скуби Яна з Гури з пропозицією миру. Імператор про людське око відповів, що у нього ще є гроші для продовження війни та запросив Яна до скарбниці, щоб він у тому переконався. Ян, знявши золотого персня й кинувши його до імператорської казни, промовив: "Нехай золото йде до золота, а наші країни – до миру". Імператор був задоволений такою формою примирення й подякував (хаб данк) Янові. З того часу герб нащадків Скуби став називатися Хабданк, а у старопольську мову прийшов вираз "абданковаць", тобто віддячити, а Ян та його нащадки отримали прізвисько Скарбек (скарбник). Представники цього роду жили в Україні та неодноразово відзначалися у боротьбі з татарами. Пізніше від них пішла відмінність герба Абданк – Сирокомля. Такий герб мав на щиті та клейноді над фігурою золотий кавалерський хрест. Гетьман України Богдан Хмельницький володів ним.

Окрім Крушевських, Абданк мали ще 46 польських родів. Цей герб уперше згадується у зв'язку з Ламбертом, графом з Гури, краківським єпископом, наступником св. Станіслава, що походив з роду Скуби.

Генеалогія Крушевських постає від початку XV ст. і відображена у VI частині родовідної книги губерній Віленської, Волинської, Гродненської, Могильовської та в книзі дворян Царства Польського[4]. Походження Крушевських, спираючись на архівні джерела[5], може бути представлено у вигляді такої схеми (Див. Схему 1).

---

[4] Список дворян Волынской губернии. – Житомир, 1906. – С. 334.

[5] Дело о дворянском происхождении Крушевских // Державний архів Житомирської області, ф. 146, оп. 3189, арк. 1.

Схема 1

Генеалогія Крушевських

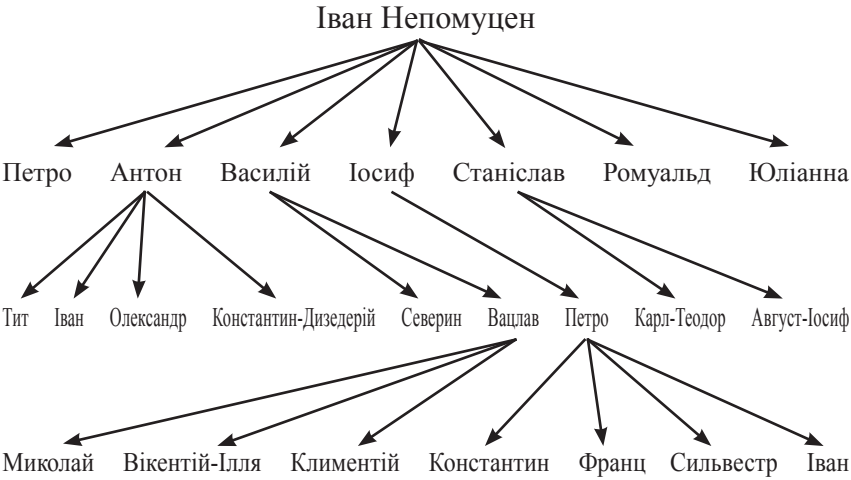

Принагідно зауважимо, що Крушевські у Житомирському повіті були пов'язані родинними стосунками з дружиною видатного польського письменника Юзефа Крашевського (28.VII.1812, Варшава – 19.III.1887, Женева) Софією Вороничівною. Про це свідчить листування письменника, у якому про одного з представників родини сказано, що він є доброю людиною і господарем[6]. Однак у жодному з листів немає імен Крушевських, тому визначити належність згадуваних до родини мовознавця неможливо[7].

Батько мовознавця

Вацлав Крушевський (07.III.1808, Заслав – 05.VII.1878, Варшава) народився в містечку Заслав (нині Ізяслав) на Волині, його батьками були Василь Крушевський та Юстина

---

[6] Kraszewski J. I. Listy do rodziny 1820–1863. Cz. 1. W kraju / Józef Ignacy Kraszewski / Opracował Wincenty Danek. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1982. – S. 340.
[7] Ibid. – S. 260, 264, 290–291, 299–300, 376.

Стефанська[8]. Він навчався у Любарському повітовому училищі Волинської губернії, де закінчив шість класів (1818–1825). Навчальні відомості, які зберігаються у Житомирському обласному архіві, свідчать про те, що Вацлав Крушевський був здібним і старанним учнем[9].

У 1830 р. розпочалася його військова кар'єра у чині унтерофіцера Польського уланського полку. У складі Школи кадетів на чолі з Петром Висоцьким він брав участь у повстанні 1831 р. Був ув'язнений і декілька років провів на засланні в Казані, а в 1844 р. через сімейні обставини звільнився зі служби у чині ротмістра. В його родині завжди жила пам'ять про повстанські традиції, панувала патріотична атмосфера, а нащадки донині зберігають уланський ківер, шаблю і високу нагороду – орден "Virtuti militari"[10] (лат. 'військова хоробрість').

Цивільна кар'єра В. Крушевського відбулася на посаді городничого. У XIX ст. у повітових містах Російської імперії існувала посада городничого, який призначався сенатом як помічник обер-коменданта, або, у разі відсутності останнього, був одноосібним хазяїном міста. На цю посаду призначали військових у відставці і цивільних чиновників, переважно звільнених від служби поранених офіцерів. Як начальник виконавчої поліції в повітовому місті, городничий займався усіма справами безпеки та добробуту; судив за незначні поліцейські проступки та стягнення; мав обов'язки у справах казенних та справах військового відомства, тобто на городничого з підлеглими йому приставами відділку (поліцейськими приставами) і квартальними наглядачами покладалися усі обов'язки дореформенної виконавчої поліції, настільки багаточисленні

---

[8] О дворянстве Крушевских Волынской и Могилевской губерний // ЦДІА (Санкт-Петербург), ф. 1343, оп. 23, спр. 9483, арк. 163.

[9] Годичный рапорт о состоянии Любарского уездного училища за 1818/1819, 1819/1820, 1821, 1823 // Державний архів Житомирської області, ф. 71, оп. 1, спр. 30, арк. 25–26; спр. 33, арк. 23–24; спр. 41, арк. 22–23; спр. 50, арк. 23–24.

[10] Kruszewski M. Major Mieczysław Kruszewski // Przegląd morski. – Gdynia, 2000. – Zesz. 10. – S. 93.

й різноманітні, що точне їх виконання було неможливим. У 1862 р., під час реформи поліції, звання городничого було ліквідовано.[11]

В. Крушевський обіймав посаду городничого в Острозі (1845–1847), Овручі (1847–1849), Луцьку (1849–1852), Ковелі (1852–1861), а у 1861 р. пішов у відставку. В. Крушевський був сумлінним службовцем. За ретельне виконання своїх обов'язків під час перебування у Луцьку царського спадкоємця у 1850 р. і царя Миколи Павловича у 1851 р. отримав дві подяки від генерал-губернатора[12]. Найтриваліший період на посаді городничого В. Крушевський провів у старовинному українському місті Ковелі, який у середині XIX ст. "усе більше набирав рис, характерних для периферійних міст Російської імперії. Центральну частину його займали дво- і триповерхові будинки, а околиці нічим не відрізнялися від довколишніх поліських сіл"[13].

Великою подією для міста стало спорудження у 1850–1860 рр. залізниці Київ – Ковель – Брест. У 1854 р. закінчено будівництво першого римо-католицького костелу[14]. Друга половина XIX ст. для Ковеля, як і взагалі для Волині, була характерна бурхливим розвитком капіталістичних відносин та піднесенням економіки міста, в результаті збільшилося населення, зросла промисловість. Хоча "промисловим центром Волині в ті часи Ковель так і не став. Він все ще зберігав аграрний характер. Багато його жителів займалося обробітком землі"[15]. Майже все місто було дерев'яним, кам'яні будинки

---

11 Яновский А. Е. Городничий // Энциклопедический словарь. – С.Пб.: Типо-Литография И. А. Ефрона, Прачешный пер., № 6, 1893. – Т. 9: Гоа – Гравер. – С. 312. – Изд. Ф. А.Брокгауза (Лейпциг), И. А. Ефрон (С-Петербург).

12 Дополнительные листы к формулярным спискам чиновников Волынской губернии // ЦДІА (Санкт-Петербург), ф. 1349, оп. 5, спр. 2280, арк. 60.

13 Вельма М. Г. Ковель: Путівник / Худож. В. В. Ковальчук. – Львів: Каменяр, 1990. – С. 15–16.

14 Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся (Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року). – Вінніпег, 1984. – Т. 1. – С. 511.

15 Сміян П. К. Ковель. Історико-краєзнавчий нарис. – Львів: Каменгяр, 1968. – С. 8.

складали лише один відсоток, тому частими були пожежі. У Волинському обласному архіві в Луцьку зберігається "Справа по звинуваченню міщанина Лібермана у скривдженні Ковельського городничого"[16]. З цієї об'ємної справи, яка налічує 139 сторінок, відомо, що 12 серпня 1857 р. під час пожежі у Ковелі відбулася сутичка між Вацлавом Крушевським і Тодресом Ліберманом. Хто кого образив – незрозуміло, але городничий був при виконанні службових обов'язків, тому закон був на його боці. Лібермана за зухвалість у ставленні до Ковельського городничого було ув'язнено.

Помер Вацлав Крушевський у Варшаві, де його з великими почестями поховали на Повонзьковському цвинтарі.

За коротким перебігом життєвих подій Вацлава Крушевського постає людина мужня, віддана справі захисту держави, сумлінний службовець і добрий сім'янин.

Мати

Дружина В. Крушевського, Розалія Ігнатіївна (дівоче прізвище – Ноткен) (1833, Київ – 1899, Солотвин), належала до купецького стану, мала родинний маєток у селі Солотвин (Соловин) Голобської волості Ковельського повіту Волинської губернії. Деякі відомості про Розалію Крушевську маємо у зв'язку з пожежею у Ковелі, яка трапилася в ніч з 16 на 17 квітня 1856 р. На запит Ковельського правління про збитки під час пожежі Р. Крушевська 30 квітня 1856 р. писала: "Я зазнала збитків на 250 карбованців, які полягають у погорілому срібному, мідному і порцеляновому посуді, платтях шовкових, меблях і зерновому хлібі"[17].

Земля, якою володіла Розалія Крушевська, межувала з землею родини Косачів. Документальних доказів спілкування

---

16 Дело по обвинению мещанина Либермана в оскорблении Ковельского городничего // Волинський обласний державний архів, ф. 229, оп. 1, спр. 413.

17 Дело по расследованию пожара в городе Ковеле // Волинський обласний державний архів, ф. 229, оп. 1, спр. 393, арк. 110.

представників двох славетних сімей поки не знайдено, але ймовірність їх знайомства не підлягає сумніву.

Діти Вацлава Крушевського

У Вацлава і Розалії Крушевських було п'ятеро дітей: сини Миколай, Вікентій-Ілля, Климентій, Олександр-Альберт і донька Марія. Славу родині приніс старший син – видатний мовознавець Миколай Крушевський (06 (18).XII.1851, Луцьк – 31.X (12.XI).1887, Казань). Оскільки за національністю його батько був поляком, а мати – німкеня, то у сім'ї розмовляли трьома мовами: польською, німецькою, російською. Не хто інший як батьки виявилися зачинателями мовознавчої підготовки майбутнього лінгвіста.

Другою дитиною був син Вікентій-Ілля (27.X.1854, Солотвин – 09.II.1937, Варшава), який закінчив Луцьке дворянське училище, потім Холмську гімназію, отримав у спадок маєток матері в Солотвині[18]. Вікентій-Ілля завжди радо приймав на відпочинок своїх братів, а згодом їх дітей та внуків.

Климентій Крушевський (23.XI.1858, Солотвин – 27.IV.1945, Ґловно), так само, як і двоє братів, закінчив Холмську гімназію, а потім навчався у Пулавському інституті. Отримавши спеціальність інженера-лісника, він з 1884 р. працював у Казанській губернії. Тут познайомився з родиною Остроменських, які з 1874 р. жили в Казані після переїзду з Томська, першого місця заслання. Згодом одружився з наймолодшою донькою Остроменських. У 1895 р. Климентій разом з дружиною переїхав до Польщі, де отримав посаду старшого лісника у Біловежі, а через три роки – пост керівника Біловезької Пущі. У 1902 р. Климентія перевели до Симбірська, де він керував великим лісовим господарством.

---

[18] Список землевладельцев и арендаторов Волынской губернии, во владении коих находится не менее 50 десятин земли. – Житомир, 1913. – С. 88.

Найменші діти Вацлава і Розалії Крушевських – син Олександр-Альберт і донька Марія. Про Олександра маємо тільки одну архівну довідку. У Волинському державному архіві зберігається "Список сповіданих по Ковельському приходу за 1860 рік"[19]; під назвою "Повітове місто Ковель" записані городничий Вацлав Крушевський та його сини: Миколай, Вікентій, Климентій та Олександр-Альберт, навпроти кожного позначено вік. Олександр був тоді немовлям, мав лише один рік. Цілком імовірно, що він помер у дитинстві, оскільки його ім'я не згадується, на відміну від трьох старших братів, в інших сповідальних списках і "Списку дворян Волинської губернії"[20].

Про Марію Крушевську (08.XII.1868, Солотвин – 08.X.1939, Варшава) так само маємо одну архівну згадку, з якої дізнаємося, що вона сповідувалась у Солотвинській церкві у 1900 р.[21] Відомо, що М. Крушевська жила в родинному маєтку. Довгожителі Солотвина пам'ятають розташування усіх споруд у садибі, чудовий сад навкруги і доброго, справедливого хазяїна Вікентія Крушевського та його сестру Марію, які не мали власних сімей, були самотніми.

Ім'я для первістка

Найстарший у родині Крушевських Миколай був охрещений 11 лютого 1852 р. у Луцькій кафедральній римокатолицькій церкві[22] – костьолі св. Петра та Павла. Ім'я для свого первістка батьки вибирали ретельно, за церковним календарем, і пов'язали з містом, в якому побачив світ їх малюк, бо ще з XII ст. Луцьк був під заступництвом Святого Миколая.

---

19 Список исповедавшихся по Ковельскому приходу за 1860 год// Волинський обласний державний архів, ф. 195, оп. 1, спр. 154, арк. 4.

20 Список дворян Волынской губернии. – Житомир, 1906. – С. 344.

21 Книга исповедающихся прихожан церкви с. Киселин Владимирского уезда, с. Вичины Луцкого уезда, с. Солотвин Ковельского уезда за 1900 г. // Волинський обласний державний архів, ф. 193, оп. 1, спр. 150, арк. 32.

22 Дело о дворянском происхождении Крушевских // Державний архів Житомирської області, ф. 146, оп. 3189, арк. 235.

Миколай Мирлікійський – архієпископ, чудотворець, який жив у IV ст. Він народився у місті Патари, що у Малій Азії, був слухняною дитиною. З малих років батьки долучили його до церкви, а у юні літа віддали на служіння Богу під керівництвом "дядька, єпископа Патарського, який увів його у сан священика"[23]. Коли померли батьки Миколая, він роздав увесь спадок бідним. Згодом, ставши архієпископом Мир Лікійських (сьогодні це місто Демре у Туреччині), "відрізнявся скромністю і простотою; працював, постив, молився, допомагав усім – багатим і бідним, літнім і юним, хворим і здоровим і найголовніше – зцілював тих, хто страждає від гріховних болячок"[24]. А коли Миколай довідався, що троє громадян безпідставно засуджені на смерть, то з'явився на місце страти, вирвав меч із рук ката і в такий спосіб врятував невинних[25].

Помер св. Миколай у поважному віці, "похований був у місті Мирі Лікійському, на півдні Малої Азії (звідсіля походить його назва – Мирлікійський). Але в останній чверті XI ст., коли турки-мусульмани часто почали спустошувати ці області Візантії, загроза нависла і над великою загальнохристиянською святинею – мощами святого Миколая. І ось купці з Італії, серед яких було багато греків, у 1087 р. вирішили врятувати святі мощі від неминучої загибелі. Серед купців-викрадачів майже всі були з міста Барі (на південному сході Італії), куди вони й привезли святиню. Мощі урочисто були розміщені у храмі св. Стефана, а через рік для них було побудовано спеціальний храм, де вони зберігаються і сьогодні, збираючи до себе багато

---

23 Бухарев И., свящ. Жития всех святых. – М.: Православный Свято-Тихоновский Богословский институт, 2001. – С. 249.

24 Энциклопедия православной святости / Авторы-составители А. И. Рогов, А. Г. Парменов: В 2 т. Т. 2. – М.: Лик пресс, 1997. – С. 31.

25 Бухарев И., свящ. Жития всех святых. – М.: Православный Свято-Тихоновский Богословский институт, 2001. – С. 250.

паломників – як католиків, так і православних з усього світу”[26].

Мощі св. Миколая покояться у мармуровій раці, яка знаходиться у підземеллі під церквою. Рака наповнена миром, яке виходить з мощів. Миро береться з раки і дається паломникам[27].

Православні й католики моляться св. Миколаю “про виховання дітей, про мир у родині, про порятунок від злиднів та бідності, про відвертання блудливих помислів або посягань, про паломників, моряків, мандрівників, про порятунок від пут або смерті, про укріплення і чистоту православної віри…”[28].

Святкування пам’яті Миколая відбувається 6/19 грудня і 9/22 травня (перенесення мощів у 1087 р.). Відомо, що вперше це свято було встановлено у XI-му ст. папою Урбаном II, який правив у 1088–1099 рр. Оскільки “це є свято Західної церкви й воно не визнавалося греками, але в Україні цей день святкувався. До українського церковного календаря це свято було введене митрополитом Єфремом при кінці XI-го століття”[29]. На думку архієпископа Філарета, вперше святкування у православних церквах відбулося 9 травня 1091 р.,[30] “цей факт може свідчити про те, що ми мали в той час дружні стосунки з Римом”[31].

Культ Миколая в Україні позначився нововведеним святом перенесення його мощів з Миру до Барі в Італії[32]. Житіє

---

26 Энциклопедия православной святости / Авторы-составители А. И. Рогов, А. Г. Парменов: В 2 т. Т. 2. – М.: Лик пресс, 1997. – С. 31–32.

27 Бухарев И., свящ. Жития всех святых. – М.: Православный Свято-Тихоновский Богословский институт, 2001. – С. 250.

28 Энциклопедия православной святости / Авторы-составители А. И. Рогов, А. Г. Парменов: В 2 т. Т. 2. – М.: Лик пресс, 1997. – С. 31.

29 Воропай О. Звичаї нашого народу. – К.: АВПТ “Оберіг”, 1993. – С. 376.

30 Іларіон, митрополит. Канонізація святих в українській церкві. – Вінніпег: Наша культура, 1965. – С. 154.

31 Воропай О. Звичаї нашого народу. – К.: АВПТ “Оберіг”, 1993. – С. 376.

32 Енциклопедія українознавства: В 10 т. Т. 4. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові, 1994. – С. 1532.

св. Миколая вміщене в "Четьях-Мінеях" св. Дмитра Туптала. У народних переказах Миколай захищає людей від стихійного лиха; найбільше він опікується тими, хто перебуває у плаванні, тому чорноморські рибалки, виходячи на промисел, брали з собою образ святого. Вони вірили, що їх постійно супроводжують "два невидимих Миколаї – морський, що править кораблями, й мокрий – володар водних виднокраїв"[33]. Миколай опікується також звірами та сиротами. До св. Миколая ставилися з особливою повагою тому, що "він другий після Бога заступник на землі"[34].

В Україні виникли численні церкви й монастирі, що носили його ім'я. Зокрема, Галицько-Волинський літопис свідчить про подію, яка відбулася на початку грудня 1227 р.: "Коли ж сидів Ярослав [Інгварович] у Луцьку, поїхав Данило в Жидичин поклонитися і помолитися святому Миколі. І звав його Ярослав до Луцька, і сказали йому бояри його: "Візьми Луцьк, схопи тут князя їх". Але він, [Данило], відповів: "Я приходив сюди молитву вчинити святому Миколі і не можу сього вдіяти". І пішов він у Володимир"[35]. І. М. Майданець вважає, що "візит Данила Галицького у Жидичин пояснювався особливою побожністю великого князя до святого Миколая і політичними обставинами того часу"[36].

З Галицько-Волинського літопису дізнаємося, що у 1257 р. монголо-татарський хан Куремса хотів увійти в Луцький замок, та трапилося чудо: каміння, яке кидали вороги на стіни замку, не долітало до них, а поверталося і падало на татар, св. Миколай Мирлікійський почув молитви лучан і захистив їх від наруги[37].

---

33 Скуратівський В. Святвечір: У 2 кн. – К.: Вироб.-комерц. фірма "Перлина", 1994. – Кн. 1. – С. 221.
34 Ibid. – Кн. 2, – С. 169.
35 Галицько-Волинський літопис // Літопис Руський. – К.: Дніпро, 1989. – С. 383.
36 Майданець І. М. Жидичин (краєзнавчий нарис). – Луцьк: Видавець Л. М. Толстіхін, 1998. – С. 9.
37 Галицько-Волинський літопис // Літопис Руський. – К.: Дніпро, 1989. – С. 418.

З того часу св. Миколай – один із найулюбленіших святих у лучан. Його зображення з'явилося на гербі Луцька, а перед воротною вежею Окольного замку (перехрестя сучасних вулиць Кафедральної і Драгоманова) постала церква св. Миколая, в якій освячувалися різні договори городян, зберігалися перші міські грамоти та бокові стяги із зображенням святого. Згадується церква в документах 1552 р., під час великої міської пожежі 1627 р. вона згоріла, згодом каміння розібрали[38]. Після надання Луцьку в 1432 р. Магдебурзького права зображення св. Миколая з'явилося на міській печатці.

Відомо, що з 989 р. і до 1917 р. церква канонізувала 462 святих[39], серед них був і Миколай Мирлікійській. Ім'я святого було внесено в церковні календарі.

Дитинство Миколая Крушевського

Дитинство Крушевського пройшло в мальовничих місцях Ковеля, Солотвина та Луцька, овіяних сивою давниною, як писав його сучасник Юзеф Крашевський, "на веселій і родючій Волині, одягненій у зелені гаї й золотаві лани, підперезаній блакитними ріками й потоками"[40]. Чудові краєвиди зі стародавніми архітектурними спорудами викликали у нього інтерес до історії, що проявився під час навчання у юнацькі роки.

Відомо, що існує зв'язок особистості з місцем її проживання, цей зв'язок "загадковий, але очевидний. Або так, безперечний, але таємний. Відає ним відомий древнім genius loci, геній місця, який пов'язував інтелектуальні, духовні, емоційні явища з їхнім матеріальним середовищем. Для людини нового часу головні точки прикладання і прояву культурних сил –

---

38 Денисюк В. Т. Луцьку – 920 років: Історико-краєзнавчі нариси. – Луцьк: Надстир'я, 2005. – С. 60.

39 Коваль А. П. Життя і пригоди імен. – К.: Вища шк. Вид-во при Київ. ун-ті, 1988. – С. 35,

40 Крашевський Ю. І. Історія Савки // Крашевський Ю. І. Повісті. – К.: Дніпро, 1979. – С. 89.

міста. Їхній вигляд визначається генієм місця, і уявлення про це – виключно суб'єктивне"[41]. Згідно з римською міфологією у кожного мужчини існував свій геній, або дух-охоронець.

Початкове навчання

У 1862 р. Миколай Крушевський вступив до першого класу Луцького повітового дворянського училища, яке закінчив 1865 р. Формування особистості майбутнього лінгвіста було продовжено в училищі, що мало давні традиції. Слід зазначити, що раніше в ньому викладали видатні діячі української культури: Пилип Морачевський (14(26).XI.1806, с. Шостовиця на Чернігівщині – 29.IV(11.V).1879, с. Шняківка, тепер Ніжинського р-ну Чернігівської обл.) – перший перекладач Євангелія українською мовою; Пантелеймон Куліш (26.VII.(8. VIII).1819, м. Вороніж, тепер Шосткинського р-ну Сумської обл.– 02(14).II.1897, хутір Мотронівка, тепер Борзнянського р-ну Чернігівської обл.) – класик національної літератури, який за сім місяців вчителювання в Луцьку написав російською мовою історичний роман "Михайло Чарнышенко", оповідання-ідилію "Орися", зібрав матеріал для віршованої історичної хроніки "Україна". В училищі навчали арифметиці, алгебрі, загальній географії, російській та загальній історії, російській, французькій, німецькій, латинській мовам, чистописанню. Велике значення для навчання і розвитку учнів мала фундаментальна училищна бібліотека, у якій переважали книги польською і латинською мовами: релігійні, філософські, з історії, географії, механіки, математики, живопису, різьбярства, а також описи міст, біографії знаменитих художників та белетристика. Деякі фоліанти були оправлені в шкіру, мали ілюстрації на міді і сталі. Про цю бібліотеку згадував відомий український художник Микола Самокиш (13(25).X.1860,

---

41 Вайль П. Гений места / Петр Вайль / Послесловие Л. Лосева. – М. : КоЛибри, 2008. – С. 9.

Ніжин – 18.І.1944, Сімферополь), який користувався нею, гостюючи у свого дядька в Луцьку: "Вплив всього цього на мене був величезний, не тільки художній, але й виховуючий: я багато почерпнув із цих книжок для розвитку мого розуму і набуття наукових знань"[42]. На жаль, до наших днів бібліотека не збереглася.

Увесь період навчання в училищі М. Крушевський жив у Луцьку на квартирі, а на канікулах повертався додому в родинний маєток матері. Оскільки його батько пішов у відставку, то вся сім'я переїжджає до Солотвина. Саме тут М. Крушевський глибше пізнає українську мову, народні звичаї, записує народні повір'я, які згодом використав у першій науковій праці.

Знайомство з українською культурою відбувалося не тільки у побуті, але й під час навчання. У книгозбірні Луцького повітового дворянського училища були твори українською мовою. Зокрема, про знайомство М. Крушевського з українською літературою свідчить той факт, що під час складання іспиту в Казанському університеті він використав для аналізу тексти Олекси Стороженка, книжки якого були в училищній бібліотеці.

М. Крушевський любив свою малу батьківщину, працюючи в далекій Казані, він щоліта з сім'єю приїздив на відпочинок до Солотвина. Народившись на Волині, формуючись як особистість в полімовному середовищі, він увібрав у себе елементи культури українського народу. Цю рису М. Крушевського підмітив його наставник, колега і приятель Я. І. Бодуен де Куртене (01(13).ІІІ.1845, Радзимін – 03.ХІ.1929, Варшава).

Холмська гімназія

З Волині М. Крушевський їде до старовинного Холма, який у кінці ХІХ ст. займав невеликий простір, розміщуючись

---

42 Самокиш М. С. Як я став художником // Живі традиції. Українські радянські художники про себе і свою творчість. – К.: Мистецтво, 1985. – С. 25.

на пагорбі, що підіймався на великій, далеко відкритій рівнині. На узвишші пагорба стояв уніатський собор, а довкола були розкидані кам'яні будівлі, серед яких православна церква, костел, гімназія. Місто ні зовні, ні своїм духом не нагадувало Польщі. Населення (трохи більше ніж чотири тисячі осіб) було досить строкатим за своїм складом, про що свідчили церкви різних конфесій: крім собору, дві уніатські церкви (одна при семінарії, друга при жіночому училищі), дві православні церкви, католицький костьол, синагога, лютеранська церква.

Суспільне життя Холма було подібним до життя провінційних міст. Культурний осередок – місцевий клуб, в якому містилися танцювальний зал, більярд і кімната для читання журналів – оживав тільки тоді, коли наїжджали військові з Красностава. В інші вечори тут збиралися гравці в карти. У Холмі не було ані саду, ані бульвару для прогулянок, тому жителі гуляли по Київському й Люблінському шосе, місто можна було обійти вздовж і впоперек за одну годину.

Проте Холм вирізнявся серед інших міст кількістю навчальних закладів. Тут були чоловіча гімназія, жіноче шестикласне училище, організоване за зразком інститутів, уніатська духовна семінарія; педагогічні курси, чоловіче двокласне повітове училище і дві початкові школи для хлопчиків та дівчаток[43]. Майже половина місцевого населення була залучена в навчальній сфері: службовці, вчителі, вихователі, учні.

У 1866 р. М. Крушевський продовжив навчання в Холмській греко-уніатській гімназії, тісно пов'язаній з ім'ям майбутнього редактора "Киевской старины" Феофана Лебединцева (12(24).III.1828, с. Зелена Діброва, тепер Городищенського р-ну Черкас. обл. – 12(24).III.1888, Київ), який очолював Холмську учбову дирекцію. За царським наказом 10 травня 1865 р. повітова школа з Красностава була переведена до Холма і перетворена на російську греко-уніатську

43 Милюков А. Летние поездки по Росии. Записки и путевые письма. – Спб., 1874. – С. 257.

гімназію. У перший рік вона мала шість класів, а на час вступу Крушевського – сім. У цій гімназії з 1865 по 1868 рр. викладав Сергій Грушевський (1838–1901) – батько першого Президента України.

За час свого існування (1865–1916) навчальний заклад мав багато назв: Холмська російська гімназія, Класична гімназія[44], Холмська чоловіча класична гімназія для греко-уніатського населення в Царстві Польському, з 1874 р. використовувалася назва – Холмська чоловіча гімназія[45].

Гімназія розміщувалася в католицькому монастирському будинку на місці школи, керованої піярами. Орден піярів у XVII–XIX ст. відігравав вагому роль у розвитку науки і культури різних країн світу. З часу свого виникнення римо-католицький орден ставив за мету навчання та виховання молоді, особливо з бідних родин. Історія виникнення закону піярів та його шкільництва пов'язана з іменем іспанського священика Хосе де Каласанца, який, "ставши генеральним вікарієм провінції Ургель в Італії, відкрив у 1597 р. в Римі при костьолі св. Дороти першу безплатну школу. У 1617 р. було створено об'єднання вчителів, а в 1621 р. новий закон під назвою "Закон клериків статутних убогих Матері Божої шкіл побожних". Цей закон згодом (в XVII ст.) відкрив численні школи в Італії, Чехії, Моравії, Іспанії, Польщі, Литві, Україні, Франції та інших краях Європи, а також у Південній та Центральній Америці (всього в 22 країнах світу)"[46]. Педагогічна діяльність піярів була скерована на підготовку освічених громадян, виховання зі "своїх учнів людей порядних, добрих, толерантних, не терплячих несправедливості і будь-якої дискримінації, лю-

---

44 Czernicki K. Chełm. Przeszlość i pamiątki. – Chełm: Zwierciadlo, 1936. – S. 1.

45 Wstęp do inwentarza Chołmskiego Gimnazium Mięskiego w Chołmie // Archiwum państwowe w Lublinie, oddzial w Chełmie. – L. 1.

46 Присяжний Т. В. Piarum scholae на Україні в XVII–XIX століттях. – Т., 1997. – С. 6.

дей з державним мисленням і почуттям відповідальності за все, що відбувається в суспільстві"[47].

У 1773 р. під тиском політиків із різних країн світу папа Клеменс XIV (1769–1774) скасував закон єзуїтів. Відразу у Польщі, Литві та Україні опіку над школами взяла створена Комісія Народної Едукації, ухвалена сеймом Речі Посполитої[48]. Підручники цієї Комісії, у створенні яких брали активну участь піяри, мали великий вплив на шкільництво на українських землях. Зокрема, у безсмертній поемі "Енеїда" І. П. Котляревський (29.VIII(9.IX).1769, Полтава – 29.X(10.XI).1838, Полтава) пише:

Троянці з хмелю просипались,
Скучали, що не похмелились;
Пішли, щоб землю озирать,
Де їм показано селитись,
Жить, будоватися, женитись,
І щоб латинців розпізнать.
Ходили там чи не ходили,
Як ось вернулись і назад
І чепухи нагородили,
Що пан Еней не був і рад.
Сказали: "Люди тут бормочуть,
Язиком дивним нам сокочуть.
І ми їх мови не втнемо:
Слова свої на *ус* кончають,
Як ми що кажем їм, – не знають,
Між ними ми пропадемо".
Еней тут зараз взяв догадку,
Велів побігти до дяків,
Купить *піярську*ю граматку,
Полуставців, октоїхів;
І всіх зачав сам мордовати,
Поверху, по словам складати
Латинською *тму, мну, здо, тло;*

47 Присяжний Т. В. Piarum scholae на Україні в XVII–XIX століттях. – Т., 1997. – С. 36.
48 Семчишин М. Тисяча років української культури: Історичний огляд культурного процесу. – 2-ге вид. – К.; Л.: АТ "Друга рука", МП "Фенікс", 1993. – С. 176–177.

Троянське плем'я все засіло
Коло книжок, що аж потіло,
І по-латинському гуло[49].

Шкільна граматика латинської мови вийшла у Польщі 1741 р., потім декілька разів перевидавалася до середини XIX ст. На Україні до видання 1756 р. вона була поширена в рукописах. Крім того, у навчанні використовували молитовник із місяцесловом, полуставець, і церковну книгу, октоїх, вчили складати церковнослов'янською мовою склади: тму, мну, здо, тло.

Контингент учнів включав дітей дворянського походження, разом з Миколаєм Крушевським у гімназії навчалися його брати Вікентій-Ілля і Климентій, велику групу складали діти духовенства. Учні гімназії походили не тільки з Люблінської губернії, але й з Галичини та сусідніх губерній Росії[50]. Для української культури цей навчальний заклад цінний ще й тим, що тут у 1884–1888 рр. здобував освіту старший брат Лесі Українки Михайло Косач (18(30).VII.1869, Новоград-Волинський – 03(16).X.1903, Харків)[51].

Мова викладання у гімназії була російська, проте до цього навчального закладу змушені були відправляти своїх дітей і поляки[52].

Гімназія була влаштована як класична. Учнів навчали релігії, історії, географії, фізиці, природознавству, математиці, російській словесності та мов: французької, німецької, російської, церковнослов'янської. Навчання в гімназії було платним, деякі студенти отримували стипендію, деякі були звільнені від оплати за навчання.

---

49 Котляревський І. П. Енеїда // Котляревський І. П. Твори: У 2 т. Т. 1. – К.: Дніпро, 1974. – С. 153–154.

50 Zimmer B. Miasto Chełm: Zarys historyczny. – Warszawa; Kraków: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1974. – S. 151.

51 Пахолок З. О. Юнацькі роки Михайла Косача // Науковий вісник ВДУ: Філологічні науки. – Луцьк. – 1999. – № 15. – С. 52–58.

52 Czernicki K. Chełm. Przeszłość i pamiątki. – Chełm: Zwierciadlo, 1936. – S. 73.

Навчання в гімназії у М. Крушевського було успішним, про що свідчить атестат і срібна медаль, отримані після її закінчення.

Варшавський університет

У 1871 р. Миколай Крушевський, склавши екзамени з латинської, грецької, російської мов, загальної та російської історії, вступив на історико-філологічний факультет Варшавського університету. З Холмської гімназії разом з ним вступив на факультет його приятель Антон Кордасевич. На перший курс було зараховано лише двадцять студентів, не всі вони дійшли до четвертого курсу, але Крушевський увесь період студентства навчався добре. Він був одним із кращих студентів на факультеті, і як малозабезпечений студент отримував стипендію. На другому курсі відбулося знайомство з викладачем кафедри римської словесності Іваном Цвєтаєвим (04(16).V.1847, с. Дроздово Володимирської губ. – 30.VIII. (12.IX).1913, Москва) – майбутнім засновником Музею образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна у Москві, батьком російської поетеси Марини Цвєтаєвої. І хоча у квітні 1874 р. І. В. Цвєтаєв поїхав у закордонне наукове відрядження і до Варшави більше не повернувся, їхні стосунки не переривалися протягом усього життя М. Крушевського. Як засвідчує листування між ними, тільки передчасна смерть Крушевського поставила крапку у цих стосунках[53].

І. В. Цвєтаєв високо цінував М. Крушевського. У 1881 р. він писав у листі до професора Київського університету Володимира Іконнікова (9(21).XII.1841, Київ – 26.XI.1923, Київ): “Говорячи по-дружньому, я не сумніваючись скажу Вам, найдобріший Володимире Степановичу, що за час мого студентського і викладацького життя не бачив людини такої

---

53 Пахолок З. А. Плоды забвения, или Кто зажжет свечу?: (Письма Н. В. Крушевского И. В. Цветаеву) // Рус. Ист. Вестн. – М., 1999. – Т. 2. – С. 159–182.

енергійної і твердої ураз прийнятих намірах. Він завжди збуджував тим більше здивування, що працювати йому доводилося у несприятливих умовах. Студентом він нерідко і довго слабував, згодом, одружившись, він рідко мало який місяць не кликав по декілька разів лікаря як для дружини, так і для дітей.

Крім учених достоїнств, мене завжди приваблювали і моральні властивості цього Поляка… Далекий від неминучої солодкуватості і якоїсь приниженості, він завжди тримався просто і суттєво відрізнявся від інших раціональним поглядом на речі”[54].

Під час навчання Миколай Крушевський зацікавився загальною історією, багато займався філософією і вважав себе учнем представника емпіричної філософії у Росії, професора Матвія Троїцького (01(13).VIII.1835, Калузька губ. – 22.III(3. IV).1899, Москва). Пізніше інтерес до мовознавства переважив і за порадою професора Митрофана Колосова (1839, Дмитрієв – 14.I.1881, Ялта) здібний студент написав дипломний твір “Замовляння як вид російської народної поезії”. У ньому М. Крушевський дав наукове обґрунтування поняттю, а визначення витоків позначуваного ним явища відніс до психологічної природи людини. Потім він розглянув замовляння у системі жанрів фольклору, проаналізував структуру і зміст любовних присушок. У тексті твору використав замовляння, записані на Волині: “Якщо протягнути волос певного індивідуума крізь голову жаби і закопати її в землю, то разом із гниттям волоса буде сохнути і та особа, з голови якої він узятий, і, накінець, вона має померти” та два тлумачення сну: “якщо риба насниться жінці, то остання завагітніє” і “у снах місяць означає заміжжя”[55]. Твір здібного студента згодом був

---

54 Пахолок З. А. Плоды забвения, или Кто зажжет свечу?: (Письма Н. В. Крушевского И. В. Цветаеву) // Рус. Ист. Вестн. – М., 1999. – Т. 2. – С. 177–178.

55 Крушевський М. Замовляння як вид російської народної поезії. – Луцьк: Вісник і К°, 2002.– С. 2, 33, 39.

відзначений грошовою винагородою й опублікований[56]. На тлі процесів, які відбувалися у тогочасній науці, поява праці М. Крушевського надовго залишалася солідною теоретичною розробкою.

Одруження

У 1875 р., після закінчення університету, М. Крушевського було рекомендовано до аспірантури, але сімейні обставини – одруження – змусили його працювати. Наречена М. Крушевського – Юлія Олександрівна Ханкевич (22.V.1846, Хрубешув – 19.IV.1928, Кельце) – шість років чекала на свого обранця. Відомо, що вона мала добру освіту, знала грецьку мову, любила французьку і польську літературу, допомагала чоловікові у науковій роботі. Під час проживання в Казані приятелювала з Марією та Ядвігою Остроменськими і проводила з ними дискусії на філософські, соціальні, літературні теми, листувалася з видатною польською письменницею Елізою Ожешко (06.VI.1841, Милковщизна біля Гродно – 18.V.1910, Гродно); про теплоту їх стосунків свідчить фотографія, яку подарувала письменниця своїй поціновувачці[57].

Викладацька діяльність у Троїцьку

Юлія і Миколай Крушевські поїхали в далекий Троїцьк Оренбурзької губернії (зараз Челябінської області), де за рекомендацією ректора Варшавського університету випускник зайняв місце вчителя давніх мов і класного наставника у класичній гімназії. М. Крушевський був поляком, і хоча він не брав участі у подіях 1863 р., йому не дозволялося служити в центральних, великих містах Російської імперії.

---

56 Крушевский Н. В. Заговоры как вид русской народной поэзии // Варшав. унив. изв. – Варшава, 1876. – № 3. – С. 3–69.

57 Akta personalne s. Benedykty // ASFSK (Архів францисканок служанок Христа в Лясках. Польща).

Крушевський вирішив присвятити себе науці. На той час кар'єра науковця не була поширеною. Представник шляхетного роду міг займатися військовою справою, державною службою або вчителювати.

По дорозі до місця призначення подружня пара заїхала до Казані, щоб віднайти можливість отримання Миколаєм професорської стипендії при університеті, але сподівання були марними. Натомість у Казані відбулася доленосна зустріч з Я. І. Бодуеном де Куртене – видатним теоретиком з питань загального і порівняльно-історичного мовознавства, добрим порадником для молодого вченого.

Усі плани й поради нового консультанта Бодуена де Куртене М. Крушевський мав здійснити у невеличкому, віддаленому від наукових центрів місті. У другій половині XIX ст. Троїцьк був повітовим містом, розташованим на відстані семисот п'ятдесяти верст від Оренбурга і шестисот від Уфи, в центрі найбагатших повітів Троїцького, Челябінського, Верхньоуральського Оренбурзької губернії та Киргиз-Миколаївського Тургайської області. Перших три повіти були відомі багатими золотими розсипами та іншими мінеральними копалинами, а увесь простір, який займали ці повіти, мав придатну для рільництва землю. Троїцьк від початку заснування служив місцем мінових торгів із кочівниками, до 1863 р. тут була митниця.

1 липня 1873 р. в Троїцьку засновано гімназію з двома давніми мовами, вона мала бути освітнім центром для півмільйонного населення цієї території. Необхідність заснування гімназії полягала в потребі піднесення освіти, викликаній щорічним збільшенням рівня внутрішньої і зовнішньої торгівлі. Існуючі в цьому краї дві гімназії – Оренбурзька й Уфимська – розташовані від Троїцька на значній відстані, тому не всі мешканці міста могли надати середню освіту своїм дітям, оскільки не мали коштів на відправлення їх у віддалені міста, що, в свою чергу, було пов'язано з

неможливістю безпосереднього батьківського нагляду та впливу[58].

М. Крушевський опинився в далекому Троїцьку завдяки І. В. Цвєтаєву, колишньому викладачеві римської словесності Варшавського університету, з яким продовжував підтримувати добрі стосунки. І. В. Цвєтаєв у листі до професора Київського університету В. С. Іконникова (09(21).XII.1841, Київ – 26.XI.1923, Київ) писав: "…за моїм клопотанням перед попечителем Оренб[урзького] навч[ального] окр[угу] П. О. Лавровським, він [Крушевський – *З.П.*] вступив учителем давніх мов до Троїцька"[59].

Згаданий у листі П. О. Лавровський (13(25).III.1827, с. Видропужськ, тепер Спіровського р-ну Твер. обл., Росія – 28.II(12.III).1886, Петербург) – відомий російський і український славіст, лексикограф, педагог, діяч освіти, доктор слов'яно-руської філології, професор. У 1851 р. після закінчення Головного педагогічного інституту в Петербурзі викладав у Харківському університеті, де його слухачами були О. О. Потебня і М. О. Колосов. З 1856 р. П. О. Лавровський – член-кореспондент Петербурзької академії наук, з 11 серпня 1869 р. по 30 грудня 1872 р. був ректором Варшавського університету, а з 1 січня 1875 р. призначений попечителем Оренбурзького навчального округу. Прохання свого колишнього колеги він зміг задовільнити, оскільки місце вчителя давніх мов у Троїцькій гімназії було вакантним.

Історія цієї вакансії пов'язана з ім'ям випускника історико-філологічного факультету Казанського університету Дмитра Степановича Бєкінера, який закінчив університет 31 серпня 1874 р., а 27 вересня був зарахований на посаду вчителя

---

58 Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. 1871–1873 гг. Т. 5.– С.Пб., 1877.– Стб. 1926–1927.

59 Письмо И. В. Цветаева В. С. Иконникову // Інститут рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського, ф. 3, спр. 51361, арк. 21.

давніх мов у Троїцьку гімназію[60]. Д. С. Бєкінер за роботу взявся із задоволенням, часто звертався до директора гімназії за порадами, навіть був у нього вдома в гостях. Молодий учитель вільний час проводив у місцевому клубі, де грав у карти, але частіше – в більярд.

Д. С. Бєкінер не був говірким, радше задумливим, боявся жінок, тому дружина директора гімназії порадила йому зайнятися танцями. Він захопився новою для себе справою і казав, що скоро буде танцювати в клубі. Проте часто жалівся, що ним заволодівала туга: "Нудно тут, хочу застрелитися або – в Казань".

11 листопада 1874 р. Д. С. Бєкінер був на уроці танців. Коли заняття закінчилося, Рилов, учитель повітового училища, і Лінчевський, учитель танців, хотіли піти, але Бєкінер заховав калошу Лінчевського. Рилов, уже одягнений, повернувся із передпокою і побачив, що Бєкінер із шафи дістав пістолет і запитав: "Хочеш я тебе застрелю?" – "Стріляй",– відповів Рилов.– "Ні, вже краще в себе",– Бєкінер приставив дуло до правої скроні й вистрелив. Смерть настала миттєво.

Після смерті Д. С. Бєкінера посада вчителя давніх мов у Троїцькій гімназії півроку залишалася вакантною, тому що важко було знайти охочих їхати в маленьке містечко та заступати на посаду, пов'язану з самогубством попередника.

Проте у М. Крушевського були інші проблеми. Після закінчення Варшавського університету, розмірковуючи над своїм майбутнім, він писав до І. В. Цвєтаєва: "Страшно тільки буде працювати в Гімназії, якщо я отримаю місце. Я ніколи не сподівався бути вчителем давніх мов. Від загальної історії я мало-помалу перейшов до історії філософії і психології і так закопався у всілякі нервові процеси, що забув усе інше. Працюючи над кандидатською дисертацією, я ознайомив-

---

[60] Дело об оформлении студента Бекинера преподавателем древних языков в Троицкую гимназию // Національний архів Республіки Татарстан, ф. 92, оп. 1, спр. 11790, арк. 23.

ся з російською народною поезією, і загалом з народним епосом, і з ним пов'язаною лінгвістикою. Психологією і лінгвістикою я став займатися усе більше, думав із часом складати магістерський екзамен. І хоча мені цілий рік повторювали, що дадуть університетську стипендію, але я на неї мало сподівався і думав клопотати про місце вчителя російської мови, викладати яку мені було б в усякому разі легше, ніж латину і грецьку. Але раптом Кордасевич пише мені, що місце вчителя російської мови отримати вельми важко, а легше вже вчителя давніх мов. Він сам мав як православний більше шансів, подав прохання до Казанського попечителя про місце вчит[еля] дав[ніх] мов. Що ж мені було робити – послав і я таке ж прохання якомога далі, де, можна думати, охочих небагато – у Харків, Казань, Оренбург. Якщо дадуть місце, то скажіть, заради Бога, Іване Володимировичу, де і як можна навчитися вчити. Головна увага в гімназіях звертається тепер на переклади з російської на латину і грецьку – мистецтво, якого нас ні в гімназії, ні в університеті не вчили"[61].

Мистецтво викладання довелося М. Крушевському опановувати самостійно, працюючи вчителем латини і грецької мови в Троїцькій гімназії з 12 серпня 1875 р. по 18 жовтня 1878 р. Відомо, що він мав платню 1230 карбованців і як класний наставник – 160 карбованців (класним наставником був з 1 грудня 1875 р. по 1 серпня 1878 р.)[62].

Окрім викладання, М. Крушевський реферував праці з порівняльно-історичного мовознавства. Збереглися рукописи, які свідчать про те, що у цей період М. Крушевський вивчав давньоперську й литовську мови, вдосконалювався

---

61 Пахолок З. А. Плоды забвения, или Кто зажжет свечу?: (Письма Н. В. Крушевского И. В. Цветаеву) // Рус. Ист. Вестн.– М., 1999.– Т. 2.– С. 163–164.

62 Дело о зачислении кандидата Варшавского университета, учителя Троицкой гимназии Николая Вячеславовича Крушевского сверхштатным, без содержания, профессорским стипендиатом с целью приготовления к профессорскому званию по кафедре сравнительной грамматики индоевропейских языков // Національний архів Республіки Татарстан, ф. 977, оп. Совет, спр. 6491, арк. 15 зв.

у давньогрецькій[63]. При цьому основними посібниками для нього були праці німецького лінгвіста А. Шлейхера (1821–1868) “Компендіум порівняльної граматики індоєвропейських мов”[64] та “Індогерманська хрестоматія”[65].

Коло наукових зацікавлень М. Крушевського у Троїцьку було доволі широким: необхідно додати, що він працював над перекладом із санскриту. Цей переклад було остаточно опрацьовано пізніше в Казані й надруковано під назвою “Вісім гімнів Рігведи”.

У Троїцьку народилася найстарша донька Миколая і Юлії Крушевських – Вацлава, яка була охрещена в Казані. Молоді батьки запросили бути хрещеним батьком Я. І. Бодуена де Куртене.

Казанський період наукової діяльності

Завдяки клопотанню Я. І. Бодуена де Куртене перед історико-філологічним факультетом, М. Крушевський з 18 жовтня 1878 р. по 1 грудня 1879 р. був понадштатним професорським стипендіатом Казанського університету.

Бодуен вигідно відрізнявся від своїх колег, оскільки за статутом 1863 р. над кожним із професорів висів домоклів меч нового вибору після 25 років, і потім, через кожні п’ять років. Саме тому професура не дуже дбала про підготовку молодих спеціалістів, вбачаючи в них конкурентів. Бодуен, працюючи в Казані, з самого початку старався по можливості більше навчати, не тримаючи знань під спудом і розвиваючи самостійність учнів. У зв’язку з цим він не рахувався з часом. Про себе, як про так званого “засновника Казанської лінгвістичної школи”,

---

63 Крушевский Н. В. Лексический материал по древним индоевропейским языкам: санскритскому, балтийскому, персидскому и др. // Санкт-Петербурзький філіал архіву РАН (ПФА РАН), ф. 898, р. IV, оп. 62, спр. 6, 37 арк.

64 Schleicher A. Compendium der Vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen.– Weimar, 1876.

65 Schleicher A. Indogermanische Chrestomathie.– Berlin, 1861–1868.

Бодуен писав у третій особі, “бували роки, коли при п’яти або шести годинах університетських лекцій і при чотирьох годинах читання в духовній академії він влаштовував, крім того, подвійні заняття у себе вдома: з одного боку, privatissimum, яке складалося в ознайомленні перш за все залишених при університеті професорських стипендіатів та інших спеціалістів з обраними розділами науки (на зразок, наприклад, читання Рігведи, діалектологічних вправ, ознайомлення з творами по фізіології звуків або антропофоніці і т.п.), з другого боку, щось на зразок граматичного або лінгвістичного товариства, учасники якого робили реферати про прочитане або продумане, знайомили інших зі змістом своєї самостійної роботи, обмінювалися думками і т.п. На подібні позаштатні, домашні заняття йшло від шести до восьми годин на тиждень”[66].

М. Крушевський, проживаючи в Казані, міг безпосередньо спілкуватися з Я. О. Бодуеном де Куртене, відвідувати його заняття в університеті та вдома, користуватися домашньою бібліотекою, якщо бракувало видань в університетській книгозбірні. Відомо, що Бодуен де Куртене постійно піклувався про поповнення фондів новою літературою. Наприклад, у листі від 6(18) листопада 1875 р. він просив відомого орієнталіста і видавця буддійського санскритсько-тибетського словника А. А. Шифнера (1817–1879) надіслати до бібліотеки Казанського університету декілька томів санскритського словника О. Бетлінгка і Р. Рота, яких бракувало[67].

Через рік наполегливої роботи М. Крушевський видав “Вісім гімнів Рігведи”[68] – це один з найперших перекладів з санскриту російською мовою, високо оцінений керівником.

---

66 Бодуэн де Куртенэ И. А. Лингвистические заметки и афоризмы // Бодуэн де Куртенэ И. А. Избр. тр. по общему языкознанию: В 2 т. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – Т. 2. – С. 49.

67 Письмо И. А. Бодуэна де Куртенэ А. А. Шифнеру // Відділ рукописів РНБ ім. М. Є. Салтикова-Щедріна, ф. 608, оп. 1, спр. 4671, арк. 11 зв.

68 Крушевский Н. В. Восемь гимнов Ригведы // Изв. и уч. зап. императ. Казан. ун-та.– Казань, 1879. – Июль–авг. – С. 105–114.

Витоки зацікавлення пам'яткою давньоіндійської літератури були у першому науковому дослідженні "Замовляння як вид російської народної поезії", де Крушевський аналізував свідомість первісної людини, знаходячи підтвердження своїм міркуванням у фольклорних текстах, зокрема в Рігведі.

У 1879 р. за працю "Спостереження над деякими фонетичними явищами, пов'язаними з акцентуацією" отримав кандидатське звання; в 1881 р. за дисертацію "До питання про гуну. Дослідження в галузі старослов'янського вокалізму" – ступінь магістра; у 1883 р. за дисертацію "Нарис науки про мову" – ступінь доктора.

Безперечною заслугою мовознавця було прагнення розкрити закономірність функціонування і розвитку мови, розширити сферу застосуванння порівняльно-історичного методу, розробити питання фізіології звуків мовлення, узагальнити чергування звуків, що лягло в основу вчення про фонему, розв'язати проблему історичної зміни морфологічного складу слова. Розглядаючи фонетичну будову мови, він розвинув прогресивні ідеї французького лінгвіста Фердинанда де Соссюра (26.XI.1857, Женева – 22.II.1913, Вюфлан) та Бодуена де Куртене про фонему, чітко розрізняв звук у фізіологічному й "антропонімічному" планах. Свідченням є "Нариси з мовознавства. 1891–1894 роки"[69] – посмертне видання з передмовою і за редакцією професора В. О. Богородицького (7(19).IV.1857, Царевококшайськ, тепер Йошкар-Ола – 23.XII.1941, Казань).

У Казанському університеті М. Крушевський викладав загальне мовознавство, порівняльну фонетику і граматику індоєвропейських мов, санскрит. Крім того, вчений читав курси з різних розділів мовознавства: фізіологію звуків мовлення, російську граматику, романські мови, історію французької

69 Крушевский Н. В. Очерки по языкознанию // Рус. Филолог. Вестн. – Варшава, 1891. – Т. 25. – С. 253–271; Т. 26. – С. 173–186; 1892. – Т. 28, № 3. – С. 266–290.

мови, лінгвістичну палеонтологію. Про це свідчать, зокрема, "Звіт про заняття порівняльним мовознавством за період від 15 грудня 1878 року по 1 жовтня 1879 року"[70]; "Предмет, поділ і метод науки про мову. Вступна лекція, прочитана М. В. Крушевським 15 січня 1880 року"[71].

Миколай Крушевський був дійсним членом Казанського товариства археології, історії та етнографії, на засіданнях якого виступав з науковими доповідями.

Учений багато і плідно працював, незважаючи на слабке здоров'я. Клімат Казані був дуже несприятливим для М. Крушевського та його сім'ї: "Важка праця, жорстокий клімат, одвічні хвороби, одноманітність і нудота – все це може відбити будь-яке бажання до життя. Ось уже шостий рік і ні я, ні моя сім'я не можемо звикнути до всього цього, – скаржився він у листі до І. Цвєтаєва 9 березня 1881 р. – Нинішний рік видався якимось особливо нещасливим: діти постійно хворіють, дружину не полишає "казанська" лихоманка; служниці – і ті постійно трапляються якісь хворобливі. Бували місяці, в які мені доводилось віддавати лікарям та аптеці 2/3 того, що заробляю"[72].

М. Крушевський мріяв про переведення до Київського університету: "Чи немає у Вас у Київській раді таких приятелів, – питав він свого вірного друга в листі 5 травня 1881 р., – яким Ви б мене могли рекомендувати, на випадок, коли б я, отримавши ступінь магістра (диспут буде 17 травня), став шукати доцентури у Києві? Я і моя сім'я стільки вже витерпіли від тутешнього клімату і так тягне ближче до батьківщини, що перейти до Києва – вершина моїх мрій. Чи дозволено мені мріяти

---

70 Крушевский Н. В. Отчет о занятиях сравнительным языкознанием за время от 15 декабря 1878 г. по 1 октября 1879 г. // Изв. и уч. зап. Казан. ун-та. – Казань, 1882. – Янв.–апр., № 1–2. – С. 31–35.

71 Крушевский Н. В. Предмет, деление и метод науки о языке // Рус. Фил. Вестн. – 1894. – Т. 31, № 1/2. – С. 84–90.

72 Пахолок З. А. Плоды забвения, или Кто зажжет свечу?: (Письма Н. В. Крушевского И. В. Цветаеву) // Рус. Ист. Вестн.– М., 1999. – Т. 2. – С. 170.

про це, враховуючи (передбачувану) полонофобію київських професорів? До кого мені слід звернутися ?”[73].

Побоювання Крушевського не були марними. У листі до Івана Цвєтаєва Володимир Іконніков 6.VI–VII. 1881 р. писав: “Й інший Ваш кандидат (Крушевський – З. П.) прислав твори; але на факультеті засідань уже немає. Є ще питання, дайте нам відповідь: католик він чи ні? Якщо так, то й порушувати питання про нього не варто, тому що у Києві католикам із Ц. Польського служити не можна. Таке утруднення було зроблено вже п. Бодуену де К-не”[74].

Шлях до Києва Миколаю Крушевському було закрито, тому що він належав до польського роду. Не здійснилася його мрія бути ближче до Волині, на якій пройшли дитячі та юнацькі роки, куди пізніше майже щоліта приїздив на відпочинок до родини. Але назавжди повернутися в Україну йому не довелось. Лише найменша його дочка Берта-Юстина Крушевська (02.XII.1885, Казань – 18.XII.1944, Равенсбрюк) – полоністка і громадська діячка, змогла пов’язати своє життя з Україною: вона працювала в Житомирській гімназії[75].

У 1886 р. стан здоров’я вченого настільки погіршився, що він подав у відставку, а через рік після тривалої хвороби 31 жовтня (12 листопада) 1887 р. помер. Миколай Крушевський був похований на католицькому цвинтарі в Казані. 36 років – фатальна дата не тільки для Крушевського, але й для митців Джоржа Байрона (1788–1824) і Євгена Гребінки (1812–1848), Мікалóюса Чюрльóніса (1875–1911) і Анрі Тулуз-Лотрека (1864–1901).

---

73 Пахолок З. А. Плоды забвения, или Кто зажжет свечу?: (Письма Н. В. Крушевского И. В. Цветаеву) // Рус. Ист. Вестн.– М., 1999. – Т. 2. – С. 171.
74 Ibid. – С. 180.
75 Пахолок З. О. Юстина Миколаївна Крушевська // Діяльність бібліотек по збереженню культурної спадщини і відродження духовності народу: Матеріали Всеукр. наук.-краєзн. конф.– Житомир, 1996. – С. 178–179.

Доля Крушевського важко дається до опису через обмежене коло джерел. Скупі архівні матеріали не проливають світла на внутрішній світ вченого, роблять його постать захованою для нації, для народу.

Значення наукової спадщини М. Крушевського

Світогляд Крушевського та його діяльність формувалися під впливом особливостей епохи та суспільного розвитку Російської імперії середини – кінця XIX ст. Становленню Миколая Крушевського як непересічної особистості та громадянина з визначеними життєвими позиціями і розумінням тенденцій історичного розвитку суспільства, сприяли сімейне виховання, освіченість, оточення, наукові експедиції. Дослідницький хист Крушевського полягав у способі мислення як лінгвіста, котрий тяжів не до фактографії, а до концептуалізації матеріалу.

Значення М. Крушевського для науки вперше було осмислено й описано Я. І. Бодуеном де Куртене у ґрунтовній статті 1888 р. "Миколай Крушевський, його життя і наукові праці"[76]. Для поляків ім'я невтомного працівника науки стало відомим завдяки Р. О. Якобсону (11(23).X.1896, Москва – 18.VI.1982, Бостон. США)[77].

---

[76] Baudouin de Courtenay J. Mikołaj Kruszewski, jego życie i prace naukowe // Prace Filologiczne.– Warszawa, 1888.– T. 2, zesz. 3.– S. 837−849; 1889.– T. 3, zesz. 1.– S. 116−175; Бодуэн де Куртенэ И. А. Николай Крушевский, его жизнь и научные труды // Бодуэн де Куртенэ И. А. Избр. тр. по общему языкознанию: В 2 т. – М.: Изд-во АН СССР, 1963.– Т. 1.– С. 146–202.

[77] Jakobson R. Kazańska szkoła polskiej lingwistyki i jej miejsce w światowym rozwoju fonologii // Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego.– Wrocław; Kraków, 1960.– Zesz. 19.– S. 1−34; Jakobson R. The Kazan's School of Polish Linguistics and Its Place in the International Development of Phonologu // Jakobson R. Selected Writings. T. 2: Word and Language.– The Haugie; Paris, 1971.– P. 394–428; Якобсон Р. О. Значение Крушевского в развитии науки о языке // Jakobson R. Selected Writings. T. 2: Word and Language.– The Haugie; Paris, 1971.– P. 429–450; Якобсон Р. О. Значение Крушевского в развитии науки о языке // Якобсон Р. О. Избр. работы.– М., 1985.– С. 331−347.

У мовознавчих працях вітчизняних науковців посилання на невтомного працівника науки зустрічається дуже рідко, що можна пояснити до деякої міри тим, що всі дослідження М. Крушевського є важкодоступними. Незважаючи на це, останнім часом пожвавився інтерес лінгвістів до наукової спадщини вченого у зв'язку з постановкою кардинальних питань у галузі теорії мови й історії мовознавства. У Польщі вперше були видані вибрані праці[78], у Росії перевидані вибрані праці М. Крушевського[79], з'явився англомовний переклад "Нарису науки про мову"[80] та монографічне дослідження, присвячене видатному мовознавцю[81]. Першим україномовним перекладом є переклад дипломного твору видатного мовознавця[82], на який посилаються, як свідчить бібліографічний список на шести мовах, учені різних галузей знань. Крім того, в Україні здійснено перевидання перекладу з санскриту "Восьми гімнів Рігведи"[83].

Вивчення і поширення теорії Миколая Крушевського триває, оскільки воно диктується необхідністю подальшого розвитку мовознавства. Процес розвитку науки про мову нерозривно пов'язаний з критичним переглядом і органічним засвоєнням усього того, що було створено попередніми поколіннями мовознавців.

---

78 Kruszewski M. Wybór pism.–Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład narodowy im.Ossolińskich: Wydawnictwo Polskiej Akademii nauk, 1967.– 172 s.

79 Крушевский Н. В. Избр. работы по языкознанию / Отв. ред. чл.-корр РАН В. Н. Ярцева.– М.: Наследие, 1998. – 295 с.

80 Kruszewski M. Writings in General Linguistics. – Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1995. – 188 p.

81 Radwańska Williams J. A Paradigm Lost. The Linguistic Theory of Mikołay Kruszewski. – Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1993. – 200 p.

82 Крушевський М. Замовляння як вид російської народної поезії / Упоряд., перекл., всуп. ст., дод. З. О. Пахолок. – Луцьк: Вісник і К°, 2002.–192 с., іл.

83 Крушевський М. Вісім гімнів Рігведи / Упоряд., вступ. ст., дод. З. О. Пахолок.– Луцьк: Вид-во "Волинська мистецька агенція "Терен", 2004. – 137 с.: іл.

Родина Миколая Крушевського

Постать Миколая Крушевського і його родина глибоко вписані в історію української культури.

Старша донька Вацлава Крушевська (10.VI.1878, Троїцьк – 23.VI.1958, Ляскі) навчалася в Казані в Маріїнській жіночій гімназії. З 1898 р. була домашньою вчителькою, викладала математику та історію. З 1898 по 1912 рр. працювала у конспіративних товариствах польської молоді. У 1899 р. одружилася з Броніславом-Марцелієм Валіцьким (1868, Самара – 20.XI.1948) лікарем-психіатром, його батьками були Зенон Валіцький та Юстина Пешинська.

У 1908 р. Вацлава Валіцька залишає чоловіка у Казані та з семирічною донькою поселяється у Закопане, через деякий час переїздить до Загнанська біля Кельце. У 1912 р. вона закінчила Ягеллонський університет по відділу історії, польської мови та літератури. У тому ж році нелегально переходить кордон і приїздить до Вільна, щоб викладати польську літературу, як додатковий предмет для поляків у російських гімназіях. З 25 жовтня 1912 р. по 5 червня 1915 р. викладала польську мову з першого по сьомий класи у віленській приватній гімназії М. Н. Виноградової. Під час повстання Центральної Литви В. Валіцька виконувала обов'язки начальника Відділу середніх шкіл при Міністерстві Освіти, організовувала шкільництво на Віленщині. З 1915 по 1931 рр. була вчителькою історії і польської мови у польських гімназіях ім. Елізи Ожешко та ім. Зигмунда Августа у Вільно. У 1925 р. закінчила Віленський університет, з правом викладання історії у середніх і загальноосвітніх школах, на вчительських семінарах[84].

Вацлава Валіцька вийшла на пенсію у 1931 р., працювала як лектор у віленських в'язницях та писала статті до місцевих журналів та газет на дидактичні теми. З 1940 по 1945 рр. ви-

---

84 Była taka szkoła. Gimnazjum im. Elizy Orzeszkowej w Wilnie 1915–1939. – Londyn: Odnowa, 1987. – S. 138.

кладала польську мову та літературу на курсах, які сама організувала. З квітня 1945 р. поселилася в Лясках біля Варшави. З 1945 по 1951 рр. викладала у Лясках історію, польську мову та літературу на курсах і в школі для сліпих[85].

Єдина донька Вацлави і Броніслава Валіцького – Веслава Валіцька (16.II.1901, Казань – 26.V.1975, Варшава) приїхала з матір'ю до Закопане, де отримала приватно початкову освіту. Серед приятелів Веслави був Бенедикт Войчинський, її майбутній чоловік. У 1912 р. вона опинилась у Вільно, де почала вчитися у російській гімназії, щоб у 1915 р. перевестися до школи, яка стала носити ім'я Елізи Ожешко. У 1920 р. Веслава закінчила гімназію з відмінним атестатом зрілості і була відзначена на мармуровій дошці в актовому залі[86]. У 1920 р. вона вступила до Університету Стефана Баторія на гуманітарне відділення. Разом з нею вчився приятель дитинства Бенедикт Войчинський, з яким вони заручилися. Молоді побралися 4 липня 1926 р., а 5 травня 1927 р. Бенедикт помер від туберкульозу[87].

У 1928–1933 рр. Веслава працювала асистентом на університетській кафедрі філософії. У 1928 р. отримала диплом доктора філософії і вчителя філософії та історії у середній школі, викладала пропедевтику цих дисциплін[88].

Після смерті коханого чоловіка, у вересні 1927 р. на філософському з'їзді у Варшаві почула про Ляски, монастир під Варшавою, при якому діяла школа для сліпих, а згодом змогла приїхати і поговорити з ініціаторкою цієї справи матінкою Ельжбетою, Розою Чацькою (1876–1961). Побачене вразило.

---

85 Była taka szkoła. Gimnazjum im. Elizy Orzeszkowej w Wilnie 1915–1939. – Londyn: Odnowa, 1987. – S. 138.

86 Ibid. – S. 139.

87 Akta personalne s. Benedykty // ASFSK (Архів францисканок служанок Христа в Лясках. Польща).

88 Z dziejów Almae Matris Vilnensis. Księga pamiątkowa ku czci 400-lecia założenia i 75-lecia wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego. – Kraków: Wydawnictwo WAM Księża Jezuici, 1996. – S. 411.

16 липня 1933 р. В. Войчинська назавжди переїхала до Лясок. Спочатку працювала як вчителька історії і літератури у школі для сліпих, а 6 січня 1936 р. прийняла чернечий постриг під ім'ям сестра Бенедикта[89].

З 1948 р. вона стала керівницею монастиря в Лясках, з червня 1950 р. отримала титул матінки. Основним досягненням с. Бенедикти в цей період стало втримання автономності монастиря, який у страшні сталінські часи не підпав під владу держави. У 1956 р. с. Бенедикта була обрана на керівну посаду на другий термін повноважень, який закінчився у 1962 р. З 1963–1965 рр. вона жила в Мучине, а з 1965 р. у Варшаві при монастирі сестер францисканок, де працювала у бібліотеці. Померла від серцевого нападу.

Чоловік Веслави Валіцької – Бенедикт Войчинський (06.XI.1895, Петербург – 05.V.1927, Вільнюс) у 1917 р. закінчив у Москві гімназію, працював у Московській Губернській Земській Управі. Його перші літературні спроби належали до часів юнацтва. У 1919 р. Бенедикт вступив до Університету Стефана Баторія на гуманітарне відділення. З 1923 по 1927 рр. викладав пропедевтику філософії в гімназії ім. Е. Ожешко і гімназії ім. А. Міцкевича[90]. Цікаво, що його батько Мартин Войчинський (1870 – ?) був лікарем і добрим приятелем маршала Юзефа Пілсудського (1867 – 1935)[91].

Повернемося до Миколи та Юлії Крушевських; їх другою дитиною була Станіслава (05.VI.1879, Казань – 18.XI.1944, Равенсбрюк), яка закінчила у Казані гімназію, а у 1901–1904 рр. навчалася в Ягеллонському університеті. У 1904 р. вийшла заміж за краківського письменника Адама Знаміровського, якого невдовзі залишила, тому що при одруженні вимогою нарече-

---

89 Woyczyńska z Walickich Benedykta Wiesława // Słownik polskich pisarzy franciszkańskich. – Warszawa: Archiwum Prowincji OO.Bernardynów, 1981. – S. 529.
90 Akta personalne s. Benedykty // ASFSK (Архів францисканок служанок Христа в Лясках. Польща).
91 Garlicki A. Józef Piłsudski. 1867 – 1935. – Warszawa: Czytelnik, 1988. – S. 606.

ного була умова ніколи не мати дітей, оскільки, на його думку, не можна народжувати дітей у такий страшний час.

С. Знаміровська спочатку жила у Водовіцах, а у 1905 р. переїхала до Кельце. Вона належала до ініціативної групи по відкриттю у місті жіночої торгової школи. Такий навчальний заклад був відкритий у 1907 р. В ньому Станіслава Знаміровська працювала до початку Першої світової війни. З 1918 по 1932 рр. була директоркою гімназії Св. Кінги в Кельце[92].

У 1932–1939 рр. С. Знаміровська жила у Варшаві, працювала на громадській роботі; коли почалася Друга світова війна, вона приватно викладала польську мову. Під час Варшавського повстання 8 серпня 1944 р. німці схопили і вивезли С. Знаміровську спочатку до концентраційного табору Берген-Бельген біля Ганноверу, а пізніше до жіночого концтабору в Равенсбрюк, в якому вона отримала номер 59709. Станіслава Знаміровська померла в цьому концтаборі 18 листопада 1944 р[93].

Чоловік Станіслави – Адам Знаміровський (16.XI.1880, Ясло – 03.IX.1953, Краків) був краківським письменником, опублікував три поетичні збірки "Смерть" (1904), "Саван" (1912), "Вихор перспектив" (1933); перша з них присвячена дружині. Крім того, пробував себе в драматургії, написав фрагменти драми "Емілія Платер" (1915) і трагедії "Староста Ахаци, або Два Хоцими" (1922); виступав у газетах і журналах із статтями на літературно-мистецькі теми. На думку літературознавця Едмунда Янковського, А.Знаміровський – типовий представник декадансу в польській літературі[94].

---

92 Spis nauczycieli szkół wyższych, średnich, zawodowych, seminarjów nauczycielskich oras wykaz zakładów naukowych i władz szkolnych. – Lwów– Warszawa, 1924. – S. 178.

93 Akta personalne s. Benedykty /// ASFSK (Архів францисканок служанок Христа в Лясках. Польща).

94 Edmund Jankowski. Komentarze // Orzeszkowa Eliza. Listy zebrane. – T. VII. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Zakład Narodowy imienia Ossolińskich: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1971. – S. 514–515.

Донька Адама і Станіслави Знаміровських – Яніна (17.V.1905, Краків – 14.IV.1974, Ляскі) закінчила три класи гімназіїї ім. Ю. Словацького у Житомирі, а 28 серпня 1918 р. вступила до IV класу гімназії Св. Кінги в Кельце. Яніна мала друге ім'я Юстина, мабуть, на честь тітки. Під час навчання була старанною ученицею, добре навчалася, про що свідчать списки оцінок, які зберігаються у Кельценському державному архіві[95]. В одному з них читаємо: "одна з самих здібних та інтелігентних учениць, завжди питає, якщо щось незрозуміло"[96]. Яніна Знаміровська закінчила восьмий клас і отримала атестат.

За спогадами Анелі Єлінської-Гловіни (нар. 1899), яка з 1922 р. викладала у гімназії фізкультуру, Яніна з матір'ю, тіткою і бабусею мешкала у будинку гімназії. До них майже щовечора заходили на чай Софія Дебіцька, яка викладала польську мову та історію, Софія Макаревічовна – викладачка французької мови, ксьондз Людвиг Гавронський, який говорив, що з Яніною можна говорити лише про граматику Станіслава Шобера.

Яніна мала гуманітарне спрямування, тому вступила до Варшавського університету, де вивчала польську мову у професора Юзефа Уейського (08.I.1883, Тарнов – 08.VII.1937, Варшава). У 1930 р. під його керівництвом захистила кандидатську дисертацію "Лірика листопадового повстання". Роботу продовжила у 1938 р. невеличкою розвідкою "Поезія січневого повстання. Нарис ідеології". Яніна Знаміровська займалася методичними проблемами, про що свідчить робота "Спроба застосування циклічного підходу в навчанні літератури" (1937).

Простежуючи історію роду Крушевських, вкажемо на третю дитину Миколая та Юлії, сина Маріана-Оскара

---

95 Katalog ocen № 11–13 // Archiwum państwowe w Kielcie.

96 Katalog ocen № 11, rok 1918/1919 // Archiwum państwowe w Kielcie. У червні 1923 р.

(24.VII.1884, Казань – 20.X.1916), життя якого обірвалось на фронті Першої світової війни. Він був одружений з Цецілією Андрієвською, про яку не маємо відомостей.

Четвертою дитиною Миколая та Юлії Крушевських була донька Берта-Юстина (02.XII.1885, Казань – 18.XII.1944, Равенсбрюк), яка закінчила в Казані гімназію, а у 1902 р., приїхавши з родиною до Польщі, вчилася в Ягеллонському університеті[97]. З 1905 по 1914 рр. вона викладала в Кельце. Під час Першої світової війни працювала вчителькою польської мови у Житомирі. Ю. Крушевська приїхала на Україну вже сформованою особистістю і саме тут поринула в активну громадську діяльність. З 1 січня 1916 р. по 1 квітня 1917 р. вона член Житомирського відділу допомоги бідним родинам поляків, які брали участь у війні, і бідуючому польському населенню, потерпілому від військових дій, в травні 1917 р. – член Житомирської спілки польських вчителів на Волині[98].

Після жовтневих подій 1917 р. і викликаних ними змін у суспільстві, Ю. Крушевська приїхала до Польщі, де у 1918–1933 рр. працювала вчителькою польської мови у гімназії Св. Кінги в Кельце. Потім у 1933 р. переїхала до Варшави і присвятила себе громадській роботі. На початку другої світової війни під псевдонімом Юстина брала участь у діях підземної Армії Крайової на території Варшава-Захід, у 1940–1944 рр. вона викладала у XIII Варшавській гімназії ім. Емілії Платер. 8 серпня 1944 р. Ю.Крушевська була вивезена німцями спочатку до концентраційного табору Берген-Бельген біля Ганноверу, а пізніше до жіночого концтабору в Равенсбрюк, в якому померла 18 грудня 1944 р.[99]

---

97 Akta personalne s. Benedykty // ASFSK (Архів францисканок служанок Христа в Лясках. Польща).

98 Пахолок З. О. Юстина Миколаївна Крушевська // Діяльність бібліотек по збереженню культурної спадщини і відродження духовності народу: Матеріали Всеукр. наук.-краєзн. конф. – Житомир, 1996. – С. 178.

99 Akta personalne s. Benedykty // ASFSK (Архів францисканок служанок Христа в Лясках. Польща).

Пам'ять про Юстину Крушевську та її рідну сестру Станіславу бережуть вдячні нащадки. У Кельце на Старому римсько-католицькому цвинтарі біля могили їхньої матері встановлена плита з таким текстом: "Юстина Крушевська (18.XII.1944). Вчителька державної гімназії ім. Св. Кінги в Кельце, померла в концтаборі Равенсбрюк. Станіслава Крушевська-Знаміровська (18.XI.1944). Директор державної гімназії ім. Св. Кінги в Кельце".

У 1971р. мешканці Кельце на будинку воєводської педагогічної бібліотеки (вул. Яна Павла II № 5) відкрили меморіальну дошку, на якій написано: "На честь вчителів, вбитих під час війни та окупації в 1939–1945 рр.", далі іде шістнадцять прізвищ. П'ятою вказана Юстина Крушевська, п'ятнадцятою – Станіслава Знаміровська.

У 1972 р. вдячні вихованки Станіслави та Юстини Крушевських встановили меморіальну дошку у костелі на тій же вулиці. На дошці вміщено дві віньєтки з зображенням славетних сестер і такий текст: "Світла пам'ять. З Хабданк-Крушевських Станіслава Знаміровська народилася в Казані над Волгою 1879 р., директор і викладач державної гімназії ім. Св. Кінги в Кельце. Юстина Хабданк-Крушевська народилася в Казані над Волгою 1885 р., викладач тієї ж гімназії, член руху опору і таємного навчання в 1939–1944 рр. Були вивезені з Варшави під час повстання. Померли в Равенсбрюк 18.XI. і 18.XII.1944 р. З любов'ю і вдячністю. Вихованки. Серпень 1972 р.".

Повернемося до дітей Вацлава і Розалії Крушевських. Їх другою дитиною був син Вікентій-Ілля (27.X.1854, Солотвин – 09.II.1937, Варшава), який закінчив Луцьке дворянське училище, потім Холмську гімназію, отримав у спадок маєток матері в Солотвині[100].

---

100 Список землевладельцев и арендаторов Волынской губернии, во владении коих находится не менее 50 десятин земли. – Житомир, 1913. – С. 88.

Третьою дитиною був син Климентій (23.XI.1858, Солотвин – 27.IV.1945, Гловно), який так само, як його два брати, закінчив Холмську гімназію, а потім навчався у Пулавському інституті. Отримавши спеціальність інженера-лісника, він з 1884 р. працював у Казанській губернії. Тут познайомився з Остроменськими, які з 1874 р. жили в Казані після переїзду з Томська, першого місця заслання. Згодом одружився з наймолодшою донькою Остроменських[101]. У 1895 р. Климентій разом з дружиною переїхав до Польщі, де отримав посаду старшого лісника у Біловежі. Через три роки отримав пост керівника Біловезької Пущі. У 1902 р. Климентія перевели до Симбірська, де він керував великим лісовим господарством. Його дружина Казимира Остроменська (1866, Томськ – 1933) була названа на честь своєї матері, розумної, добре освіченої жінки, яка поїхала на заслання разом з чоловіком.

У Климентія і Казимири Крушевських був старший син Мечислав (04.XII.1889, Сотнури – 12.X.1940, Волденберг), який навчався з 1902 по 1908 рр. у Симбірську в середній школі і закінчив її з добрими результатами, хоча мав слабке здоров'я. Під час Першої світової війни його було інтерновано у Празі. Для закінчення навчання почав працювати на фабриці. 7 серпня 1917 р. Мечислав обвінчався у костелі Св. Людмили у Празі з чешкою Марією Вейссовою (1890 – 1960). У 1918 р. молоде подружжя повернулося до Польщі. У Любліні Мечислав працював на будівництві сушарок для фруктів, а потім пішов на військову службу. Спочатку від 1 липня 1920 р. був капітаном в інженерному і саперному корпусі, чин майора йому було присвоєно у 1936 р. З дружиною він жив у Бидгощі, а потім переїхав до Торуня. Під час Другої світової війни Мечислав будував фортифікаційні споруди в Хелі. Після капітуляції Хелу 2 жовтня 1939 р. був вивезений до концтабору в Різенбургу, пізніше в Ліенз ан дер Драу в Австрії, а 31 травня

[101] Kruszewski M. Major Mieczysław Kruszewski // Przegląd Morski. – 2000. – № 10. – S. 93.

1940 р. до Волденбергу. Помер у цьому концтаборі 12 жовтня 1940 р. від запалення легенів, був перезахоронений на військовому цвинтарі у Горзові Великопольському[102]. Син Мечислава і Марії Крушевських – Вацлав, названий на честь свого прадіда, народився у Торуні у 1926 р.

У родині Климентія і Казимири Крушевських другою дитиною був син Станіслав (1893 – 10.IX.1919), який загинув у битві під Слуцьком у чині ротмістра 3 полку уланів і похований біля діда Вацлава Крушевського на Повонзьковському цвинтарі у Варшаві. Він залишив по собі згадку в приспіві солдатської пісні: "Наш улюблений ротмістр Стась"[103].

Донька Климентія і Казимири Крушевських – Ірена-Сільвія (1901–1991) по чоловіку Скурська була інженером–проектантом об'єктів охорони здоров'я, мала сина Яна Скурського (? – ?).

Нарешті, найменші діти Вацлава і Розалії Крушевських – син Олександр-Альберт і донька Марія. Відомості про них, досить короткі, були подані вище.

Підбиваючи підсумки сказаному вище, подамо реконструйований родовід Крушевських у вигляді схеми (Див. Схема 2).

Подані короткі біографії представників роду Крушевських засвідчують їх внесок в історію, культуру, науку, освіту не тільки рідної Польщі, але й України, Росії, Татарстану, Білорусі.

Родина Крушевських у польській культурі

Польську літературу другої половини XIX ст. неможливо уявити без постаті Елізи Ожешко (06.VI.1841, Милкощизна біля Гродна – 18.V.1910, Гродно). Видатна письменниця була

---

102 Kruszewski M. Major Mieczysław Kruszewski // Przegląd Morski. – 2000. – № 10. – S. 95–100.

103 Edmund Jankowski. Komentarze // Orzeszkowa Eliza. Listy zebrane. – T. VII. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Zakład Narodowy imienia Ossolińskich: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1971. – S. 415.

Схема 2

Генеалогія родоводу Крушевських

І. Вацлав Крушевський (07.III.1808, Заслав – 5.VII. 1878, Варшава)	+	Розалія Ноткен (1833, Київ – 1899, Солотвин)
1. Миколай Крушевський (06.XII.1851, Луцьк – 31.X.1887, Казань)	+	Юлія Ханкевич (22.V.1846, Хрубешув – 19.IV.1928, Кельце)
1.1. Вацлава Крушевська (10.VI.1878, Троїцьк – 23. VI.1958, Ляски)	+	Броніслав Валіцький (1868, Самара – 20.XI.1948)
Веслава Валіцька, с. Бенедикта (16.II.1901, Казань – 25. V.1975, Варшава)	+	Бенедикт Войчинський (06.XI.1895, Петербург – 05.V.1927, Вільнюс)
1.2. Станіслава Крушевська (05. VI.1879, Казань – 18.XI.1944, Равенсбрюк)	+	Адам Знаміровський (16.XI.1880, Ясло – 03.IX.1953, Краків)
1.2.1. Яніна-Юстина-Марія Знаміровська (17.V.1905, Краків – 14.IV.1974, Ляскі)		
1.3. Маріан-Оскар Крушевський (24. VII.1884, Казань – 20.X.1916.)	+	Цецілія Андрієвська (? - ?)
1.4. Берта-Юстина Крушевська (02.XII.1885, Казань – 18.XII.1944, Равенсбрюк)		
2. Вікентій-Ілля Крушевський (27.X.1854, Солотвин – 09.II.1937, Варшава)		
3. Климентій В'ячеславович Крушевський (23.XI.1858, Солотвин – 27.IV.1945, Гловно)	+	Казимира Остроменська (1866, Томськ – 1933)
3.1. Мечислав Крушевський (04.XII.1899, Сотнури – 12.X.1940, Волденберг)	+	Марія Вейссова (1890 – 1960)
3.1.1. Вацлав Крушевський (1926, Торунь)	+	?
3.2. Станіслав Крушевський (1893 – 10.IX.1919)		
3.3. Ірена-Сільвія Климентіївна Крушевська (1901 – 1991)	+	Скурський (? – ?)
3.3.1. Ян Скурський (? – ?)		
4.Олександр-Альберт Крушевський (1859, Солотвин – ?)		
5. Марія Крушевська (08.XII.1868, Солотвин – 08.X.1939, Варшава)		

виразницею ідеалів і пристрастей цілого покоління польського суспільства, з неї почався феміністичний рух у Польщі.

На зламі XIX і XX ст. життя Елізи Ожешко, творчість та проголошувані суспільні ідеї були добре відомі у польських колах, а письменниця була не тільки знаною, але й шанованою, високоавторитетною особистістю. У 1904 р. її цінителі на чолі з Юзефою Савицькою і Марією Конопницькою запропонували кандидатуру письменниці на відзначення Нобелівською премією, проте така висока нагорода дісталася наступного року Генріху Сенкевичу.

Серед численних шанувальників таланту Елізи Ожешко були представники волинської гілки Крушевських. Документальним джерелом, що дає змогу стверджувати про стосунки між письменницею і шляхетною родиною, є насамперед епістолярна спадщина. Кореспонденція Елізи Ожешко була опрацьована Едмундом Янковським і надрукована у дев'яти ґрунтовних томах[104]. Епістолярій письменниці займає 15000 листів, написаних з 1864 р. і до останніх днів життя у 1910 р. У цьому багатому зібранні окремий розділ становлять листи Елізи Ожешко до Казимири і Климентія Крушевських (брата видатного мовознавця), які датуються 1898–1909 рр. [VII, 304–333] (У тексті зазначено римською цифрою том, арабською – номер сторінки). Спочатку листи були заадресовані Казимирі, згодом Еліза Ожешко звертається до подружжя Крушевських.

42 листи письменниці до Казимири і Климентія Крушевських є в Архіві Елізи Ожешко в Інституті літературних досліджень Польської Академії Наук у Варшаві[105]. Збереглося 27 листів роду Крушевських до Елізи Ожешко; 20 листів є в Архіві Елізи Ожешко в Інституті літературних досліджень Польської Академії Наук у Варшаві, 7 листів – у фондах Пу-

---

104 Orzeszkowa Eliza. Listy zebrane. Do druku przygotował i komentarzem opatrzył Edmund Jankowski – T. I–IX – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Zakład Narodowy imienia Ossolińskich: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1954–1981.
105 Archiwum E. Orzeszkowej // IBL PAN. – Rkps. 315, 331.

блічної бібліотеки міста столичного Варшави (вул. Кошукова). На жаль, до сьогодні не опубліковані листи Крушевських до Елізи Ожешко, тому епістолярна спадщина як джерело інформації тут відходить на другий план.

Крім того, свідченням теплих стосунків між письменницею і Крушевськими були різнорідні предмети матеріальної культури: фотографії, книги, якими вони обмінювалися під час спілкування.

Вважаємо, що говорити про взаємини Елізи Ожешко і Крушевських можна з точки зору проблеми таланту і його вшанування, в якій є два аспекти: по-перше, поціновування письменниці читачами; по-друге, спілкування письменниці з читачами.

Стосовно першого аспекту проблеми зазначимо, що талант Елізи Ожешко з'явився на зоряному небі польської літератури у кінці 70-х рр. XIX ст. і відразу був схвально сприйнятий читачами. Рід Крушевських не виключення, тому що резонанс, який викликали твори письменниці, сягнув навіть тих далеких земель Російської імперії, де вимушено жили польські родини.

Історія особистих контактів письменниці зі шляхетним родом бере свій початок з одруження Климентія Крушевського і Казимири Остроменської. Казимира походила з родини, з якою давно і сердечно підтримувала стосунки Еліза Ожешко. Батько Казимири – Віталіс Остроменський – був приятелем першого чоловіка письменниці. Після повстання 1863 р. його було вислано до Томська, дружина виїхала за ним разом з трьома доньками: Марією (1857–1943), Габріелою (1849–1913) і Ядвігою (1862–1945), четверта дівчинка народилась на засланні.

Особисте знайомство Елізи Ожешко і Ядвіги, яка працювала вчителькою, відбулося у 1891 р., коли Ядвіга привезла письменниці вітальний адрес з Казані від польського жіночого товариства з нагоди 25-річного ювілею її діяльності. У привітанні письменниці, яку знали і любили в Казані, взяли участь Юлія (дружина Миколая Крушевського) і Казимира Крушевські.

Ядвіга Остроменська приїхала до Гродна на один день, а залишилася на три тижні. Після довгих розмов стосунки між Елізою Ожешко і родиною Остроменських стали більш активними. До цих стосунків долучилася Казимира.

У 1898 р. Климентій і Казимира Крушевська зв'язалися з Елізою Ожешко листовно, після чого Казимира приїхала особисто і запросила письменницю до себе в гості у Біловеж. Згадка про це міститься у листі Елізи Ожешко від 7 червня 1898 р. [II, 164] до Леопольда Меєта (1850–1912), варшавського літератора та адвоката. Згодом візити письменниці до Біловезької Пущі, де швагро Ядвіги Остроменської, Климентій Крушевський, був заступником управителя у 1898–1902 рр., ще більше зблизили письменницю з цією родиною. Крушевські сприяли детальному ознайомленню Елізи Ожешко з Пущею, запрошували її декілька разів до себе. У вересневому листі 1899 р. до Іоанни Маєвської Еліза Ожешко пише: "Родина безмежно мила і благородна і цілий час приймає мене добре" [VII, 46]. У 1898–1900 рр. Еліза Ожешко чотири рази приїздила до Пущі й гостювала у Крушевських.

Творчість Елізи Ожешко була добре відома в родині Крушевських. Станіслава, донька Миколая Крушевського, 30 вересня 1899 р. писала улюбленій письменниці з Казані: "Народжена на чужині, з дитинством отруєним страшним нещастям [тяжка хвороба батька. – З. Пахолок], яке розв'язалося, можливо, занадто швидко і гарячково. У сім років почала писати казки, з роками не полишила цієї справи, а чим далі мріяла і бачила себе завжди тільки в писанні. Коли підростала, вчилася жити, терпіти і любити на Ваших повістях. Цим повістям вдячна за чудові хвилини юнацьких захоплень і ті золоті зерна, які, можливо, маю в собі. З роками потяг до писання почав згасати і змінився на пристрасть, у тому писанні вбачала єдине і найбільше своє щастя, золоту зірку, улюблену, виплекану у мріях, ретельно відточену. <…>

Тоді ж почала мріяти про те, щоб могла приїхати до Вас, яка не знає, що закохала в себе молоду душу, за ті золоті нитки, якими Ви намагались скути всіх своїх братів із країни закоханих великих і святих" [VII, 514].

Климентій порадив Станіславі приїхати з Казані в Гродно до Елізи Ожешко, щоб повчитися у неї "речам і справам польським, обивательським" [II, 211].

Крушевські листувалися з Елізою Ожешко, вона завжди була рада цим листам, до неї писали Казимира і Станіслава, а 4 грудня 1908 р. вона радісно повідомила Ядвігу Остроменську: "Навіть п. Климентій раз довгий лист написав. Це тріумф!" [VII, 200].

У Вільнюсі з 1915–1939 рр. працювала жіноча гімназія ім. Елізи Ожешко. Серед ініціаторів створення цього закладу була Вацлава Валіцька, найстарша донька Миколая Крушевського, яка працювала вчителькою історії в цій гімназії, керувала історичним гуртком. Вацлава Валіцька не тільки захоплено читала твори Елізи Ожешко, їй імпонувала постать письменниці, яку особисто знала і про яку вона часто розповідала на заняттях. Ім'я Елізи Ожешко, "великої вихователь ки народу"[106], формувало профіль школи, об'єднувало творців школи з учнями навколо навчального і виховного процесу.

Вацлава Валіцька була свідком багатьох подій, які відбувалися в стінах цього навчального закладу. У 1931 р. вона написала статтю "Шістнадцята річниця організації гімназій ім. Короля Августа та ім. Елізи Ожешко"[107].

Навчатися в гімназії ім. Елізи Ожешко було дуже престижно, саме тому в ній вчилася Веслава Валіцька, найстарша внучка Миколая Крушевського. У гімназії панувала патріо-

---

106 Była taka szkoła. Gimnazjum im. Elizy Orzeszkowej w Wilnie 1915–1939. – Londyn: Odnowa, 1987. – S. 26.

107 Wacława Walicka. Szesnasta rocznica powstania gimnazjów im. Króla Zygmunta Augusta i im. Elizy Orzeszkowej // Kurjer Wileński. – 1931. – № 218/219. – S. 2.

тична атмосфера та культ праці, у всьому вгадувалася присутність Елізи Ожешко, портрет якої містився у загальному залі.

Другий аспект проблеми взаємин Елізи Ожешко і Крушевських – спілкування письменниці з читачами – може бути представлений більш повно, оскільки спиратимемося на епістолярну спадщину Елізи Ожешко: на опубліковані листи до Климентія та Казимири Крушевських і, крім того, на часті згадки про членів роду, розпорошені в листах до інших кореспондентів.

Добрі стосунки, які були у Елізи Ожешко з Ядвігою Остроменською, поширились не тільки на Климентія та Казимиру, а й на всіх Крушевських.

Еліза Ожешко всім серцем сприйняла рід Крушевських, про щирість стосунків свідчить подарована Юлії Крушевській фотографія письменниці, зроблена в Гродно, з дарчим написом на звороті: "Пані Юлії Крушевській з вираженням поваги. Еліза Ожешко. 1894 р."[108].

Еліза Ожешко любила і вміла приймати у себе гостей. Серед численних відвідувачів привітної господині були Климентій і Казиміра Крушевські. Вони гостювали в Гродно з 14 травня 1899 р., про цей приїзд письменниця повідомляла Ядвігу Остроменську в листі від 10 травня 1899 р. [VII, 159], і з 22 по 27 вересня 1900 р., про що вона писала своєму співавтору Тадеушу Гарбовському [III, 223].

Наприкінці 1908 р. у листі до Тадеуша Бохвіца Еліза Ожешко повідомляла, що на два-три тижні приїде до неї сестра Ядвіга з Іреною Крушевською [V, 74], яку лагідно називала Реньою.

Ожешко запрошувала до себе у Гродно не тільки Климентія, Казимиру та їх дітей, які часто бували в гостях у неї, але і Станіславу Крушевську, на яку мала величезний вплив як письменниця. Під час приїзду наприкінці 1899 р. Еліза Ожеш-

108 Akta personalne s.Benedykty // ASFSK (Архів францисканок служанок Христа в Лясках. Польща).

ко займалася із Станіславою декілька годин щоденно. Заняття не були марними, оскільки згодом літературні студії вилилися у переклад польською мовою оповідання Леоніда Андреєва "Життя Василя Фівейського", яке було надруковано у 1906 р. Три місяці прожила Станіслава у Гродно, планувала ще один приїзд, але заручини з Адамом Знаміровським зашкодили новій зустрічі.

Еліза Ожешко була вірним і надійним другом родини Крушевських. Вона завжди передавала вітання Крушевським. Так, майже кожен лист до Ядвіги Остроменської закінчувався словами: "Найсердечніші, найкращі слова і привітання любій Казі і п. Климентію" [VII, 166], "Казю і тебе цілую міцно тисячу разів, а п. Климентію дружньо потискаю руку" [VII, 169], або "Цілую і обнімаю тебе від усього серця, так як люблю, а частину цього дай від мене любій і милій Ренюші" [VII, 202]. У листах до Ядвіги Остроменської, написаних 8 і 17 вересня 1902 р. і 19 січня 1903 р., Еліза Ожешко просила передати вітання Вацлаві Валіцькій [VII, 176, 178], з чого ми зробили висновок про особисте знайомство найстаршої доньки Миколая Крушевського з письменницею.

Завжди в листах відчувається піклування про членів великої родини. Так, наприклад, Еліза Ожешко просила Тадеуша Бохвіца довідатися про умови перебування Станіслави і Яніни (другої внучки Миколая Крушевського) Знаміровських в Закопане [V, 135]. Вона постійно цікавилася самопочуттям Крушевських, у листах до Ядвіги Остроменської запитувала про здоров'я Казимири, просила сповістити бодай декілька слів [VII, 162]; 9 грудня 1900 р. писала Ядвізі відразу після привітання: "Дуже засмучує мене звістка про хворобу любого Стася" [VII, 167].

Особливою турботою та увагою Елізи Ожешко користувався старший син Казимири і Климентія Крушевських Мечислав, або, як його називали в родині, Мецьо: від народження він був дуже хворобливим. З ініціативи письменниці у 1908 р.

Мечислав поїхав на навчання до Праги під опіку полонофіла Вацлава Кредби (1868 – ?). Він був чеським перекладачем творів Елізи Ожешко, зокрема, переклав "Хвилі", "Вони" та ін., у 1931 р. став лауреатом польського пен-клубу. Письменниця 24 вересня 1908 р. сповіщала Тадеуша Бохвіца: "Але за то Мецьо Крушевський потрапив до поважної та інтелігентної чеської родини як прийомний син" [V, 27]; пізніше, 9 грудня 1908 р. тому ж кореспонденту писала, що "Мецьо не тільки здоровий і неушкоджений, але задоволений і щасливий Прагою, празькою Політехнікою, чехами і своїм дуже покращеним здоров'ям" [V, 76].

Щасливі роки безпосереднього спілкування Елізи Ожешко з Казимірою і Климентієм Крушевськими були перервані, бо прийшло повідомлення з Санкт-Петербурга про те, що Крушевський як поляк не може обіймати таку відповідальну посаду. З 1902 р. Климентій Крушевськими був переведений з сім'єю до Симбірська, де очолив лісництво. Еліза Ожешко шукала можливостей повернення їх до Польщі. Проте таке повернення відбулося вже після смерті Елізи Ожешко у 1918 р.

Результатом спілкування Елізи Ожешко з Казимірою і Климентієм Крушевськими та приїздів у Біловезьку Пущу стала повість "Ad astra. Двоголосся"[109], написана у співавторстві з Тадеушем Гарбовським (15.VI.1869 – 09.I.1940), який виступив під псевдонімом Юлій Ромський. Історія задуму і робота над повістю, яка відбувалась у Гродно і Кракові з примхливим співавтором, описана Яніною Гарбачовською у статті «Дорога Ожешковської "Ad astra" у світлі її кореспонденції»[110]. Повість була закінчена на початку 1902 р.

---

109 Orzeszkowa Eliza i Romski J. Ad astra. Dwugłos // Orzeszkowa Eliza. Pisma zebrane. – T. XXXV. – Warszawa: Książka i wiedza. Spółdzielnia wydawnicza, 1950. – 403 s.

110 Garbaczowska J. Droga Elizy Orzeszkowej "Ad astra" w świetle jei korespondencji // Księga pamiątkowa ku czterdziestolecia pracy naukowej prof. dra Juliusza Kleinera. – Łódź, 1949. – S. 421–438

Твір складається з п'яти частин, перша називається "У Пущі". У тексті трапляється назва Біловеж, а образ Пущі постає перед читачем у сприйнятті героїні, яка є носієм авторського кредо. Еліза Ожешко закохалася у Пущу вже під час першого її відвідання у 1885 р. з доктором Генріхом Нусбауменом. З 1898–1900 рр. вона чотири рази приїздила до Пущі. Любила її у різні пори року. 24 грудня 1889 р. повідомляла Леопольда Меєта: "…до Крушевських поїду, щоб побачити в Пущі зимові краєвиди" [II, 179].

Світ Біловезької Пущі письменниця пізнала ближче з провідником Климентієм Крушевським, якого називала лісником-поетом або своїм шановним і коханим майстром, оскільки він був для неї "вчений спеціаліст і наймиліша у світі людина" [VI, 172]. Еліза Ожешко з вдячністю згадувала про екскурсії та розмови з Крушевським, цікаві подробиці під час перебування у Пущі, коли писала повість.

"Ad astra. Двоголосся" написана у формі листів Северини Здройовської (героїні Ожешковської повісті 1893 р. "Два полюси") та її кузена Тадеуша Родовського, натураліста, який живе у Відні. На фоні романтичного мотиву (Северина намагається схилити Родовського повернутися до закоханої в нього Генріки) ведеться світоглядна дискусія. Родовський предстає особою скептичною і песимістичною. Світобачення Северини спирається на ідеї Бога як джерела, мети і морального права буття. Вона протиставляє космополітизмові Родовського патріотичну програму захисту рідної землі.

Образ Тадеуша створював Гарбовський, образ Северини – Ожешко, вона також і закінчила повість. Твір наближений до поетики модернізму, текст написано ліричною, поетичною прозою, переважає імпресіоністичне зображення.

Назва твору відбиває спрямованість героїв, але кожен з них іде своїм шляхом, звідсіля – друга частина назви, і, як засвідчує повість, два голоси не зливаються в один. Повість-

дискусія приводить не до конфронтації, а до намагання виговоритися, зрозуміти один одного.

У повісті "Ad astra. Двоголосся" Еліза Ожешко найкращим чином втілила пережите і пам'ятне. Даруючи примірник книги біловезьким господарям, вона написала: "Климентію і Казимирі Крушевським книжка ця, яка завдяки Вашій неоціненній гостинності і дружбі з'явилася, із щемною згадкою, з високою повагою, з незгаслою вдячністю посилаю" [VII, 415].

Аналіз стосунків Елізи Ожешко і Крушевських дає підстави зробити висновок, що спілкування між ними вписується у парадигму культури польського суспільства кінця XIX – початку XX ст., оскільки воно відобразило тогочасні ідеї, устремління і дії шляхетних його представників.

Волинь вшановує Миколая Крушевського

Полікультурне середовище Волині є малою батьківщиною для представників багатьох націй, з-поміж них виділяються діячі культури, науки, промисловості Польщі. Відомо, що поляки жили на Волині з XV ст. Славетним представником цієї нації є мовознавець Миколай Крушевський, тісно пов'язаний з поліським краєм не тільки фактом народження. Однак довгий шлях визнання Миколая Крушевського широким загалом на Волині обумовлений тим, що життєві обставини не сприяли поширенню знань про вченого. Він прожив насичене, але коротке життя і змінив багато місць проживання, тому матеріали про нього розпорошені по архівах різних країн: України, Росії, Польщі. До того ж треба додати, що особистий архів не зберігся. Тривалий час науковець перебував у тіні видатних земляків: Леся Українка і А. Ю. Кримський народилися через 20 років після Крушевського, тому ювілейні урочистості збігалися у часі, а вибір робився не на користь останнього. Крім того, вченого за співзвучністю прізвища сплутували з М. С. Грушевським і Ю. І. Крашевським.

Культурологічне осягнення постаті й діяльності вченого на Волині почалося через сто років після його смерті, коли в газеті "Радянська Волинь" з'явилася стаття колишнього лучанина Сергія Ткачова (нар. 1958) "Вчений-лінгвіст з Волині" з пропозицією назвати одну з вулиць обласного центру ім'ям Крушевського[111].

Останні двадцять років неможливо уявити історичне краєзнавство Волині без постаті М. Крушевського. Зрозуміло, що волиняни мають знати про свого земляка, володіючи точною інформацією, яка міститься у друкованих джерелах. Велику просвітницьку роботу здійснює Волинське обласне товариство краєзнавців на чолі з член-кореспондентом Української Академії історичних наук, заслуженим працівником народної освіти України, професором Г. В. Бондаренком (нар. 1946), яке проводить конференції "Минуле і сучасне Волині", гуртуючи дослідників, надаючи їм можливість як у формі повідомлень та доповідей, так і у формі публікацій поширювати знання про історичні постаті рідного краю.

У Волинському національному університеті ім. Лесі Українки на краєзнавчих конференцій у 1991 і 1993 рр. працювали секції "Життєвий та науковий шлях М. Крушевського"[112], які сприяли об'єднанню вчених України, Росії, Естонії, Польщі, США по вивченню спадщини науковця, у 2007 р. під час конференції "Видатні філологи Волині"[113] на філологічному факультеті М. Крушевському було присвячено дві доповіді.

Зібрані у наукових експедиціях матеріали, пов'язані з Миколаєм Крушевським, збагатили фонди і розширили виставкову діяльність Волинського краєзнавчого музею. У

---

111 Ткачов С. В. Вчений-лінгвіст з Волині // Рад. Волинь.– Луцьк, 1988.– 17 серп. (№ 159(11697)).– С. 3.

112 Минуле і сучасне Волині: Історичні постаті краю: Тези доп. та повідомл. V Волин. іст.-краєзн. конф.– Луцьк, 1991.– С. 135–160; Шоста Всеукр. наук. конф. з іст. краєзнавства.– Луцьк, 1993.– С. 465–488.

113 Програма конференції "Видатні філологи Волині".– Луцьк, 2007. – ВНУ ім. Лесі Українки. – С. 4.

2001 р. завідувач відділом давньої історії О. Д. Огнева і науковий співробітник відділу О. Є. Златогорський організували у Волинському краєзнавчому музеї виставку, присвячену Крушевському-санскритологу. У 2002 р. вони розгорнули виставку в читальному залі історичного факультету Волинського університету під час презентації україномовного видання книжки М. Крушевського "Замовляння як вид російської народної поезії". У 2004 р. науковий співробітник відділу давньої історії О. Є. Златогорський створив виставку "Діячі польської культури на Волині", на якій видатному мовознавцю була присвячена одна вітрина. Під час святкування 155-ї річниці від дня народження вченого у Волинському університеті завідувач відділом давньої історії О. А. Бірюліна і науковий співробітник відділу В. А. Білик експонували виставку "Фонд Миколая Крушевського у Волинському краєзнавчому музеї", яка налічувала сорок одну одиницю збереженння.

Миколай Крушевський є особистістю і представником науки, який об'єднує важливі аспекти історичних зв'язків українського, польського і російського народів. Оскільки він народився в Україні, то ввібрав у себе елементи мови та культури нашого народу. На Волині здійснюється переклад і перевидання наукової спадщини вченого, у місцевій пресі поширюються відомості про мовознавця, проходять заходи, пов'язані з ювілейними датами. Портрет М. Крушевського написав (2007) заслужений художник України А. П. Клімов (нар. 1936), його особистістю зацікавилися народні майстри Волині: Ю. Е. Савка (нар. 1934) вишив портрет вченого (2006), а М. О. Герун (нар. 1961) вирізьбив дерев'яну скульптуру (2010).

Вивчення і популяризація імені і діяльності Миколая Крушевського дозволяє славетну постать вписати в один ряд з найкращими представниками різних народів: українців, росіян, поляків, чехів, німців, євреїв, караїмів, для яких Волинська земля стала колискою.

Епістолярій вченого

Листи до Івана Цвєтаєва

Плоды забвения, или кто зажжет свечу? (письма Н. В. Крушевского И. В. Цветаеву)•

Я свеча, я сгорел на пиру.
Соберите мой воск поутру,
И подскажет вам эта страница,
Как вам плакать и чем вам гордиться,
Как веселья последнюю треть
Раздарить и легко умереть,
И под сенью случайного крова
Загореться посмертно, как слово.

Арсений Тарковский

В историю мировой лингвистики навсегда вошло имя Николая Вячеславовича Крушевского (1851–1887), скромного и упорного труженика науки, яркого представителя Казанской лингвистической школы, оригинального мыслителя, исследования которого обогатили науку и поныне не утратили своего значения.

Однако научные труды Н. В. Крушевского не переиздавались после его смерти и являются библиографической редкостью*. Это затрудняет их изучение, к тому же в последние два десятилетия XX века наблюдается спад интереса к проблемам истории языкознания. Издана лишь одна монография[1],

---

• Пахолок З.А. Плоды забвения, или кто зажжет свечу? (письма Н. В. Крушевского И. В. Цветаеву) // Русский Исторический Вестник. – 1999. – Т. 2. – С. 159–182.

* В этом году избранные работы Н. В. Крушевского на русском языке были опубликованы … – Прим. ред.

[1] Radwańska Williams J. A paradigm lost. The linguistic theory of Mikołay Kruszewski. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1993. 200 p.

защищены две кандидатские диссертации[2], написаны немногим более десятка статей[3], в которых анализируются научные взгляды и концепции выдающегося ученого.

Еще в меньшей степени исследован его жизненный путь[4]. Объяснить этот факт можно, во-первых, ранней смертью. Н. В. Крушевский прожил короткую жизнь, и поэтому не было прижизненных юбилейных статей, в которых бы приводились биографические данные; во-вторых, семейными обстоятельствами, которые обусловили частую смену мест проживания: Луцк – Ковель – Холм – Варшава – Троицк – Казань, поэтому сведения об ученом рассеяны по архивам не только названных, но и многих других городов; в-третьих, факторами социально-

---

2 Черепанов М. В. Н. В. Крушевский как представитель Казанской лингвистической школы: Дис.... канд. филол. наук. Казань, 1958. 303 с.; Radwańska Williams J. A paradigm lost. The linguistic theory of Mikołay Kruszewski: Ph. d. dissertation the University of North Carolina at Chapel Hill, 1989. 285 p.

3 Черепанов М. В. Опыт научной биографии Н. В. Крушевского // Некоторые вопросы теории и методики преподавания русского и иностранного языков. Саратов, 1968. С. 99–113; Черепанов М. В. Отражение принципов Казанской лингвистической школы в исследованиях Н. В. Крушевского. Саратов, 1969. 52 с.; Ольшанский О. Е. Н. В. Крушевский об исторических изменениях морфологической структуры слова // Русский язык в школе. 1971. № 5. С. 103–107; Суяров Г. Х. Вопросы эволюции языка в исследованиях Н. В. Крушевского // Труды Самаркандского университета. 1971. Вып. 205. С. 396–405; Кондрашов Н. А. Николай Вячеславович Крушевский (К столетию со дня смерти) // Русский язык в школе. 1987. № 6. С. 84 – 88 и др.: Jakobson R. Значение Крушевского в развитии науки о языке // Selected Writings. T. 2. The Hague-Paris: Mouton, 1971. P. 429–449; Klausenburger J. Mikołaj Kruszewski's theory of morphophonology // Historiographia Linguistica. 1978. V. 1/2. P. 109–120; Radwańska Williams J. Mikołaj Kruszewski // Poradnik Językowy. 1987. № 7. S. 486–490; Koerner K. Mikołaj Kruszewski's contribution to general linguistic theory // Selected essays. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1989. P. 377–399; Cienkowski W. Z badan leksykologicznych szkoly kazanskiej: interpretacja zjawisk tzw. etymologii ludowej w pracach Jana Baudouina de Courtenay oraz Mikołaja Kruszewskiego // J. Baudouin de Courtenay a lingwistyka swiatowa. 1989. S. 457–468; etc.

4 Бодуэн де Куртенэ И. А. Николай Крушевский, его жизнь и научные труды // Избранные труды по общему языкознанию: В 2 т. Т. 1. М.: Изд-во АН СССР, 1963. С. 146–202; Булич С. К. Крушевский Николай Вячеславович // Венгеров С. А. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых. Т. 5. Спб., 1897. С. 346–350.

го характера. Н. В. Крушевский выделялся среди коллег импозантной внешностью, знатным происхождением, природной одаренностью, философским складом ума, образованием, гигантской работоспособностью, что порождало неудовлетворение, раздражение и hostis honori invidia[5]. Об этом красноречиво свидетельствует пространное письмо В. А. Богородицкого[6] к И. А. Бодуэну де Куртенэ[7], написанное в 1881 году[8]. В. А. Богородицкий пишет о своих делах и планах, но Н. В. Крушевский как заноза в его теле, он постоянно к нему возвращается и полемизирует с визави. Натянутые отношения с Н. В. Крушевским у В. А. Богородицкого были и позднее[9]. После смерти Н. В. Крушевского семья ученого испытывала большие материальные затруднения. Назначенной пенсии в две тысячи рублей[10] вдове и четырем малолетним детям не хватало, к тому же частые болезни усугубляли безрадостное существование. К сожалению, бывшие сотрудники и ученики Крушевского, профессора Казанского университета А. И. Александров[11], А. С. Архангельский[12],

---

5 Зависть – враг чести (лат.).

6 Богородицкий Василий Алексеевич (1857–1941) – лингвист, специалист по русскому языку и экспериментальной фонетике. Ученик И. А. Бодуэна де Куртенэ, окончил Казанский университет в 1880 г. и был оставлен при университете для приготовления к профессорскому званию.

7 Бодуэн де Куртенэ Иван Александрович (1845–1929) – знаменитый славист и педагог, выдающийся теоретик по вопросам общего и сравнительно-исторического языкознания, организатор многих научных начинаний.

8 ЛОА РАН, Ф. 102, оп. 2, № 23, Л. 1–7.

9 12 июня 1883 г. В. А. Богородицкий в письме к А. А. Потебне пишет: “Находясь в натянутых отношениях с Бодуэном и Крушевским, я затрудняюсь держать экзамен (на степень магистра сравнительного языковедения) в Казанском университете”. ЦГИА Украины, ф. 2045, оп. 1, № 44.

10 ЦГИАЛ, Ф. 733, оп. 137, № 732, Л. 1.

11 Александров Александр Иванович (1861–1918) – окончил историко-филологический факультет Казанского университета в 1883 г., работал в нем с 1889 по 1913 гг.

12 Архангельский Александр Семенович (1854–1926) – окончил историко-филологический факультет Казанского университета в 1876 г., работал в нем с 1882 по 1908 гг.

Д. Ф. Беляев[13], В. А. Богородицкий, Н. Н. Булич[14], Д. А. Корсаков[15], намного пережившие его, не оказали должного содействия семье покойного и не сохранили для потомков могилу ученого. Известно лишь, что Н. В. Крушевский был похоронен в Казани на католическом кладбище[16]. Это ли не симптом забвения, который проявился и в замалчивании имени ученого в некоторых публикациях?[17] В-четвертых, по национальной принадлежности. Н. В. Крушевский был поляком, что имело свои отрицательные стороны как при жизни[18], так и после смерти. Н. В. Крушевский родился в Луцке, но его не изучают на Украине, т. к. он не был украинцем; учился в Холме и Варшаве, но его не изучают в Польше, т. к. лишь одна работа написана на польском языке[19]; работал девять лет в Казани, но и в Татарии его не изучают, т. к. он не татарин (в Музее Казанского университета ученый представлен одной фотографией). Западным лингвистам он труднодоступен[20]. Но личность Н. В. Крушевского и его наследие принадлежит не только Украине, Польше, Татарстану, а всему миру, потому что не может быть национальной науки, как не может быть национальной таблицы умножения (об этом писал еще А. П. Чехов).

---

13 Беляев Дмитрий Федорович (1846–1901) – филолог, специалист по византийской археологии, с 1883 по 1897 гг. декан историко-филологического факультета Казанского университета.

14 Булич Николай Никитич (1824–1895) – историк русской литературы, декан историко-филологического факультета (1875–1878, 1881–1882), затем (1882–1885) ректор Казанского университета.

15 Корсаков Дмитрий Александрович (1843–1920) – окончил историко-филологический факультет Казанского университета в 1864 г. и работал в нем с 1871 по 1919 гг.

16 Агафонов Н. Казань и казанцы: В 2 т. Т. I. Казань, 1906. С. 80.

17 Спасский Н. А. Празднование юбилея Казанского Родионовского института благородных девиц 1841–1891 гг. Казань, 1891.

18 См. примечание 70.

19 Kruszewski M. Przyczynek do historyi pierwotnych samoglosek długich // Prace Filologiczne. 1885. T. I. S. 91–101.

20 Существует перевод только двух работ: Kruszewski M. Writings in General Linguistics. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1995. 188 p.

Безусловно, в связи со сказанным выше особое значение приобретает эпистолярное наследие Н. В. Крушевского, которое невелико, но весьма ценно. Письма, которые приводятся ниже, интересны не только тем, что являются свидетельством большой и верной дружбы двух замечательных людей, но и добавляют штрихи к портрету времени, запечатлев научную среду, в которой жили и работали Н. В. Крушевский и И. В. Цветаев[21], сообщают новые биографические сведения, в частности, казанские адреса[22] талантливого ученого.

Штейнергоф[23], 15/27 VII, 75.

Дорогой Иван Владимирович!

От души благодарю Вас за Ваше любезное письмо; тем более, что столько искренней дружбы в наше непродолжительное знакомство[24] я, конечно, заслужить не мог.

---

21 Цветаев Иван Владимирович (1847–1913) – ученый и выдающийся деятель русской культуры, профессор Московского университета, основатель Музея изящных искусств в Москве (ныне Государственный музей изобразительных искусств им. А. С. Пушкина).

22 Письма Н. В. Крушевского к И. В. Цветаеву хранятся в Москве в ГМИИ им. А. С. Пушкина, Ф. 6, оп. 1, № 1685–1696. Они предлагаются в той последовательности, в которой, по мнению комментатора, были написаны. Орфография автора сохранена.

23 Город в Штирии.

24 Знакомство состоялось в 1872 г., когда И. В. Цветаев стал преподавателем кафедры римской словесности Варшавского университета, а Н. В. Крушевский был студентом второго курса историко-филологического факультета, и было прервано заграничной научной командировкой И. В. Цветаева в апреле 1874 г. Но учитель очень высоко ценил ученика. В письме к профессору Киевского университета Владимиру Степановичу Иконникову И. В. Цветаев в 1881 г. писал: “Говоря потоварищески, я не обинуясь скажу Вам, добрейший Владимир Степанович, что я за все время моей студенческой и преподавательской жизни не видел человека столь энергичного и твердого в раз принятых намерениях. Он всегда возбуждал тем большее удивление, что работать ему приходилось при неблагоприятных условиях. Студентом он не редко и подолгу прихварывал, после, с женитьбой, он редкий месяц не призывал по нескольку раз доктора как для жены так и для детей.

Климат Казани особенно мучил его семью.

Кроме ученых достоинств, меня всегда привлекали и нравственные свойства этого Поляка... Чуждый неизбежной слащавости и какой-то приниженности, он

Первого Вашего письма я не получил и, по всей вероятности, оно меня не найдет. Гордиевич[25] вряд ли до сих пор в Варшаве, а если бы он даже и был там, то адреса моего не знает. Один Кордасевич[26] знает мой адрес, но он уже уехал в какое-то Кусково по нижегородской жел/езной/[27] дороге. Потому будьте столь добры, Иван Владимирович, напишите ко мне все то, о чем Вы писали в этом первом письме.

Я пока живу все в том же штирийском Wasserheilanstalt'e[28], где выпил страшную пропасть молока и приобрел стоическую терпимость переносить великие мучения, какие только можно причинить холодной водой, никак только не могу приобресть веры в благодетельное ея влияние на мои по прежнему разыгрывающие какие-то марши легкие. Окончательно я подорвал здоровье в последнем году университетской жизни; много работал, много перенес всяких приятностей и чуть было не остался еще на год, благодаря Игнатию Андреевичу[29] и "добрейшему" Петру Ивановичу[30]. Яковлев[31] и Колосов[32] меня спасли и окончилось только тем, что в степени канди-

---

всегда держался просто и резко отличался от других рациональным взглядом на вещи". ЦНБ АН Украины им. В. И. Вернадского. Ф. III, № 51361.

25 Гордиевич Осип – одногруппник Н. В. Крушевского по Варшавскому университету (1871–1875).

26 Кордасевич Антон – одноклассник Н. В. Крушевского по Холмской гимназии (1866–1871) и одногруппник по Варшавскому университету (1871–1875).

27 Здесь и далее в скобках /.../ раскрываются слова, сокращенные Н. В. Крушевским. Его примечания далее поданы в таких скобках [...].

28 Водолечебница (нем.).

29 Коссович Игнатий Андреевич (1808–1878) – один из лучших специалистов по классическим языкам и литературам, известный педагог и лексикограф. Работал в Варшавском университете с 1870 г.

30 Люперсольский Петр Иванович (1836–1903) – экстраординарный профессор истории Варшавского университета.

31 Яковлев Владимир Алексеевич (1840–1896) – историк литературы, преподаватель Варшавского университета.

32 Колосов Митрофан Алексеевич (1839–1881) – известный русский филолог-славист и педагог, со 2 марта 1871 года преподавал в Варшавском университете, в 1879 г. возглавил новый журнал "Русский Филологический Вестник", журнал издавался до 1917 г., возобновлен в 1994 г.

дата я буду утвержден только после каникул, хотя давно уже имел на это право. Всего этого не выгнать холодной водой. Впрочем все уверяют, что гидропатическое лечение так скоро подействовать не может. Дал бы бог только здоровье, а служить даже в самой отдаленной России я не боюсь. А главное – выбирать мне некогда: я не сам, на меня вот уже скоро шесть лет ждет невеста. Пусть это Вам не покажется очень смешным, дорогой Иван Владимирович, и не пишите, пожалуйста, об этом никому из наших варшавских знакомых.

Страшно только будет работать в Гимназии, если я получу место. Я никогда не надеяся быть учителем древних языков. От всеобщей истории я мало-по-малу перешел к истории философии и психологии и так закопался во всякие нервные процессы, что позабыл все прочее. Работая над кандидатской диссертацией[33], я познакомился с русской народной поэзией и вообще с народным эпосом и ним связанной лингвистикой. Психологией и лингвистикой я стал заниматься все более, думал со временем держать магистерский экзамен. И хотя мне почти целый год твердили, что дадут университетскую стипендию, но я на нее мало надеялся и думал хлопотать о месте учителя русского языка, преподавать который мне было бы во всяком случае легче, нежели латинский и греческий. Но вдруг Кордасевич пишет мне, что место учителя русского языка получить весьма трудно, а легче уже учителя древних языков. Он сам, имел, как православный, больше шансов, подал прошение Казанскому попечителю о месте учит/еля/ древ/них/языков. Что же мне было делать – послал и я такие же прошения как можно подальше, где, можно думать, охотников немного – в Харьков, Казань и Оренбург. Если дадут место, то скажите, ради Бога, Иван Владимирович, где и как можно научиться учить. Главное внимание в гимназиях обращается теперь на переводы из русского на латин/ский/ и греческий –

---

33 Н. В. Крушевский написал кандидатскую диссертацию “Заговоры как вид русской народной поэзии” в 1875 г. под руководством М. А. Колосова.

искусство, которому нас ни в гимназии, ни в университете не учили.

Что же Вы о себе ничего не написали, Иван Владимирович? Как Ваше здоровье? что поделываете? где и как живете?

Фотографической карточки у меня теперь нет, а живу в деревни, где сняться нельзя. Благодарю Вас за желание иметь ее; пришлю Вам, как скоро мне удастся выбраться in Steinerhof[34]. Пришлите, Иван Владимирович, мне свою карточку: она у Вас, конечно, есть.

Примите выражение искренней любви и уважения от слуги Вашего

/подпись/.

Адрес мой: Steinerhof nachst Kapfenberg [Sudbahn] in Steiermark[35].

Казань, 11 окт/ября/, 78.

Дорогой Иван Владимирович!

Я уже давно в Казани. На днях зачислен сверхштатным стипендиатом. Беляев – в котором я вообще нашел весьма любезного господина – предложил было факультету хлопотать о стипендии для меня в министерстве, но сам Бодуэн отклонил пока это предложение. Вероятно напишут о стипендии около нового года, после того как я предоставлю какой-нибудь отчет или что-нибудь подобное. Я и сам так желал, это лучше: здесь [как и везде] не могут себе представить человека, который бы не был чьим-либо протеже и если бы Бодуэн и Беляев настаивали на том, чтобы дать мне стипендию сейчас-же, то скорее повредили мне, чем помогли.

Занялся я семазиологией. Думаю, что кое-какое знакомство с психологией может оказаться мне подспорьем при занятиях этим весьма любопытным отделом языкознания.

---

34 В Штейнергоф (нем.).

35 Штейнергоф вблизи Капфенберга [южная железная дорога] в Штирии (нем.).

В Варшаве я был весьма недолго. Не подозревал я, какой ужасный сюрприз меня там ждал. Отец[36], который три года ждал моего приезда, умер в день моего выезда из Троицка[37]. Я ни у кого не был в Варшаве, никого не видел.

Надеюсь, дорогой Иван Владимирович, что найдете время когда-нибудь написать ко мне несколько слов. 2–3 письма в год Вас не обременят, а мне бы очень хотелось знать как Вам живется и что поделываете.

Не забывайте о глубоко уважающем и любящем Вас

/подпись/.

Вознесенская, дом Комлева

Казань, 17 февраля.[38]

Долго я Вам не отвечал, дорогой Иван Владимирович; ужасно много работы. Дело в том, что ресурсы мои быстро истощаются, а на получение стипендии от министерства плоха надежда. Поэтому-то Бодуэн предложил мне хлопотать о приват-доцентуре с будущего года: это дало-бы мне кое-какие средства существованию. В продолжение двух месяцев я должен написать что-нибудь pro venia legendi[39]. Для этого я выбрал часть моей будущей магистерской диссертации. Семазиология оказалась предметом, требующим гораздо больше времени, нежели то, которым я могу располагать; потому для магистерской диссертации я выбрал: образование praesentis indicatives[40]

---

36 Крушевский Вячеслав Васильевич (1808–1878).

37 Город в Оренбургской губернии (ныне Челябинская область), в котором с августа 1875 г. по октябрь 1878 г. в местной гимназии преподавал древние языки Н. В. Крушевский.

38 Это письмо было написано в 1879 г., т. к. упоминаемые факты свидетельствуют о том, что Н. В. Крушевский еще не состоял приват-доцентом при Казанском университете. Из дела ЦГАТ (Казань) Ф. 977, Совет, № 7231, известно, что с 18 октября 1878 г. по 1 декабря 1879 г. Н. В. Крушевский был сверхштатным профессорским стипендиатом, а с 1 декабря 1879 г. по 18 июня 1881 г. – приват-доцентом сравнительной грамматики индоевропейских языков и санскрита Казанского университета.

39 На получение права преподавать (лат.).

40 Настоящего времени действительного наклонения (лат.).

по Rig-Веде[41] сравнительно с классическим санскритом, греч/еским/, лат/инским/, лит/овским/, слав/янскими/ яз/ыками/. Если Вам позволит время, то будьте столь добры, Иван Владимирович, не откажите в сообщении Вашего взгляда на эту тему и каких-нибудь указаний. Для диссертации pro venia legendi хочу разсмотреть глаголы формулы V́ + a [bhárāmi][42] и V + a [sṛijā́mi][43]. Если удастся получить приват-доцентуру, то думаю посвятить два часа в неделю на старославянские и русские фонетические и отчасти морфологические упражнения [для 1-го курса] и два часа на чтение Çākimtal'a[44] [для желающих].

Если исключить опасения финансового свойства, то Казанью и университетом я очень доволен. Лучшего руководителя, чем Бодуэн я не мог найти. Читает он о русском спряжении. Но гораздо больше у него можно научиться на разнообразных практических упражнениях. Голова его в придумывании различных упражнений просто неистощима. В особенности много пользы приносит фонетический перевод с одного родственного языка на другой. Кроме того упражняемся вообще в славянской диалектологии, читаем рефераты о новейших книгах по сравнит/ельному/ языкознанию, читаем Веды, Hitopadec'y[45]. Есть у него и свои недостатки: самолюбие, жестокость, раздражительность. Лекции его, полны содержания совершенно нового с внутренней стороны, с внешней безобразны, потому-что он совершенно лишен дара слова. Вследствие своей угловатости нравится он немногим, врагов у него

---

41 Rig-Veda – "Ригведа" ("Книга гимнов") – первый известный памятник индийской литературы, наиболее древний и значительный труд ведической литературы. Представляет собой собрание преимущественно религиозных гимнов, возникших у арийских племен в эпоху их переселения в Индию.

42 Беру (санскр.).

43 Даю (санскр.).

44 "Шакунтала" – пьеса величайшего драматического писателя Индии Калидасы. Это история взаимной любви царя Душьянты и Шакунталы, дочери нимфы Менаки и мудреца Вишвамитры.

45 "Хитопадеша" ("Полезное наставление") – сборник индийских народных сказок и басен.

пропасть. Кроме Беляева и Булича всякий в факультете не прочь ему напакостить. Недавно кто-то заявил, что он, как сравнительный граматик, не должен читать о русском спряжении, как будто можно читать о таком спряжении, которое-бы не было ни русским, ни каким-либо другим, а только вообще спряжением... Вскоре разгорится буря с некоим Снегиревым[46].

Это магистрант здешний и состоит приват-доцентом славянских наречий. Был у него на экзамене в качестве депутата Бодуэн. Студенты отвечают всякий вздор: выражают свое негодование чехам за употребление латинского алфавита, пускаются в этимологию в роде Тредиаковского. Бодуэн исправляет ошибки отвечающих, говорит напр/имер/, что формы varkas нет в санскрите, а virkas в литовском. Снегирев после всякого слова Бодуэна говорит публично: я удивляюсь, что Вы этого не знаете. После экзамена Бодуэн посылает бумагу в факультет, прося, чтобы последний потребовал от Снегирева программу лекций, разсмотрел ее и пригласил бы Снегирева строго ея придерживаться, так как его лекции обязательны для студентов. Снегирев пишет жалобу на неприличное поведение Бодуэна и бумагу его называют доносом. Теперь Бодуэн порезал Снегирева на магистерском экзамене, но экзамен признан удовлетворительным большинством голосов; протестовали только Бодуэн и Беляев. Скоро факультет будет разсматривать бумагу Снегирева и Бодуэна. Вообще – Бодуэн здесь недолго пробудет. Его раздражительность превращается просто в болезнь.

Книгу Вашу я получил[47]; весьма благодарен. Бодуэн тоже.

---

46 Снегирев Иван Алексеевич (1843–1893) – филолог, историк славяноведения. Преподавал на кафедре славянской филологии Казанского университета (1874–1886). Магистерская диссертация “Иосиф Добровский, его жизнь, учено-литературные труды и заслуги в области славяноведения” не была принята Казанским университетом, степень магистра славянской филологии получил в Петербургском университете в 1885 г.

47 Можно предположить, что это была книга: И. В. Цветаев. Сборник осских надписей с очерком фонетики, морфологии и глоссарием. Киев, 1877.

Пишете, чтобы Вам пожелать разстаться с одиночеством, которое Вам наскучило. Помнится, еще в Варшаве Вы жаловались на одиночество, однако одни пока до сих пор; значит, не особенно уже оно Вам надоело. А может быть это значит, что Вы в скором времени разстанетесь с ним? В таком случае от всей души желаю Вам всего лучшего. По собственному, хотя недолголетнему опыту знаю, что не особенно легка жизнь семейная, но все же лучше одинокой: больше забот и тревог, но одиночество хуже.

Карточку посылаю Вам и надеюсь в скором времени получить Вашу.

Скоро напечатают в "Известиях"[48] мой перевод нескольких гимнов Rig-Веды. Этот перевод был нужен, как какой-нибудь видимый знак моих занятий, при представлении на стипендию. Перевод плохой, и я бы его не печатал, если бы не хотел Бодуэн...

Прощайте, а если женитесь или женились, не поленитесь меня известить хоть несколькими словами.

Ваш Н. Крушевский.

Казань, 29 апр/еля/.[49]

Дорогой Иван Владимирович!

Д. Ф. Беляев потому Вам до сих пор ничего не ответил насчет Базинера[50], что хотел переговорить с членами факультета, а этого не мог сделать по нездоровью. Он вот как думает. Приват-доценту приходится часто ждать целый год жалования;

---

[48] Крушевский Н. В. Восемь гимнов Риг-Веды. Перевод // Известия и ученые записки Казанского университета. 1879. №4. С. 105–114.

[49] Это письмо было написано в 1879 г., т. к. упоминается второе зимовье И. В. Цветаева, который обосновался в Москве и 11 ноября 1877 г. писал Марье Викторовне и Ивану Васильевичу Лучицким: "Студенты меня приняли здесь очень хорошо и работа идет с ними очень весело". ЦНБ АН Украины им. В. И. Вернадского. Ф. III, № 16428.

[50] Базинер Оскар Федорович (1857–1909) – филолог-классик. В 1883 г. защитил в Дерпте магистерскую диссертацию и летом того же года был избран доцентом Казанского университета по кафедре римской словесности. Но семейные обстоятельства помешали ему принять это приглашение.

в течении года он иногда может тоже получить, но это зависит от состояния специальных сумм. Зато есть приват-доценты, получающие акуратно круглый год жалование в размере 1200 руб/лей/ из штатных сумм. Беляев решил писать только тогда, когда будет уверен, что Базинера примут на этих условиях. На таких условиях у нас читает латинский язык в качестве приват-доцента инспектор одной из гимназий. Ему срок кончается в ноябре: тогда может быть приглашен Базинер. Если бы он стал раньше читать, то до ноября мог бы быть только на общих условиях для приват-доцентов. Таким образом раньше представления в ноябре его звать в Казань не приходится. Те члены факультета, с к/ото/рыми говорил Д. Ф. / Беляев/, согласны; и, конечно, приглашение состоится.

Считаю дни и часы, чтобы скорее уехать из Казани: ужасно устал и всю весну нездоровится.

Душевно рад, что Вас застану в Москве; постараюсь разыскать Ваше второе зимовье.

До свидания!

Ваш Н. Крушевский.

Казань, 28 XII, 79.

Дорогой Иван Владимирович!

Давно уже я Вам не писал, но хотелось мне написать тогда, когда буду знать что-нибудь положительное о моей судьбе. В октябре еще Бодуэн сделал обо мне представление, но так как у нас тут все тянется нескончаемо долго, то совет только теперь меня выбрал, т. е. постановил ходатайствовать у попечителя о поручении мне чтения сравнительной граматики на первых двух курсах с вознаграждением 1000 р/у/б/лей/. Попечитель, у к/ото/рого я был, обещал утвердить, если будут деньги на вознаграждение.

Чтение, конечно, отнимает у меня много дорогого времени, но что же делать? Средств на жизнь у меня уже не хватает, а стипендия слишком незначительна. Хочу перед вакансиями

начать экзамен, а диссертацию может быть удастся представить уже в начале будущего учебного года.

Нового у нас в университете ничего нет. Раздают студентам новые правила, но все порядки пока прежние. Выбрали в факультет Вестфаля[51]: говорят, он пьет и кроме того разбит параличом. Находка, значит, будет не особенная. Латинский здесь читается двумя преподавателями: профессором академии [ex[52] специалист по физике] и преподавателем гимназии. Представить себе не можете, каковы знания этих господ. Здесь господствующий принцип: если есть вакансия кафедры, то никого не приглашать, а поручать [навсегда] кому-нибудь из наличных профессоров с половинным жалованием. Юристы чуть не век читают по двум кафедрам. Когда Бодуэн и Беляев заговорили о необходимости поискать кого-нибудь для латинского языка, то им предложили самим читать: были уверены, что они сами имеют притязания на половинные оклады.

Продолжаю слушать лекции Бодуэна. Теперь он читает латинскую фонетику, а на практических занятиях – Лукреция[53]. Лукреций, конечно, служит только материалом для фонетических и морфологических упражнений. По субботам собираемся для чтения рефератов о важнейших книгах по языкознанию. Я уже давно ограничил мои занятия почти исключительно вокализмом. В последнее время познакомился с работами Brugman'a[54]

---

51 Вестфаль Рудольф Георг Герман (1826–1892) – немецкий филолог и музыковед. Изучал теологию и классическую филологию в Марбургском университете, преподавал в университетах Тюбингена (1856), Бреславля, Галля и Йены (1858–1862), затем – в Москве в Катковском лицее (1875–1880). В 1880 г. вернулся в Германию, преподавал в Лейпциге, Бюккебурге и Штадтхагене (1881–1889). Разрабатывал теорию ритма и метра в поэзии и музыке разных народов, переводил и комментировал произведения одного из лучших учеников Аристотеля Аристоксена. Имел последователя в лице русского пианиста и фольклориста Ю. Н. Мельгунова.

52 Экс. – бывший (лат.).

53 Лукреций (99–55 до н. э.) – древнеримский философ и поэт, великий просветитель древности, один из крупнейших представителей атомистического материализма, автор философской поэмы "De rerum natura" ("О природе вещей").

54 Brugmann Karl – Бругман Карл (1849–1919) – младограмматик.

и de Saussure'a. Знакомы ли Вы, Иван Владимирович, с книгой последнего Memoire sur le systeme primitif der voyelles?[55] Книга в/есьма/ интересная.

О болезни Колосова[56] вероятно знаете. Жаль этого человека, если болезнь его действительно опасна.

Не знаю, правда ли, что Благовещенский[57] уходит из Варшавы. Знаю только, что он не в ладах с новым попечителем[58].

Неоконченное письмо пролежало. Тем временем был совет, на котором Вестфаль провалился.

Желаю Вам всего лучшего с новым годом. Не забывайте искренне любящий Вас

/подпись/.

4. I. 1880

Адрес мой как прежде: Грузинская, д. Демидовой

Бодуэн посылает Вам поклон.

Казань. 80, 2/14 II.

Дорогой Иван Владимирович!

Отвечаю на Ваш вопрос о г. Егорове[59]. Ни меня, ни Беляева он не знает, потому что был отправлен в Берлин до нашего приезда. Отправили его здешние профессора специально как

---

55 Ferdinand de Saussure. Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes. Leipsick, 1879. Фердинанд де Соссюр. Мемуар о первоначальной системе гласных в индоевропейских языках. Лейпциг. 1879.

56 У М. А. Колосова был туберкулез, который послужил причиной ранней смерти ученого.

57 Благовещенский Николай Михайлович (1821–1892) – известный в свое время филолог, у которого учились в Петербургском университете Д. Ф. Беляев, Н. А. Добролюбов, Д. И. Писарев, Н. Г.Чернышевский, И. В. Цветаев; в Варшавском университете Н. В. Крушевский. Был вторым ректором Варшавского университета.

58 Апухтин Александр Львович – попечитель Варшавского учебного округа.

59 Егоров Алексей Иванович (?–?) – окончил историко-филологический факультет Казанского университета со степенью кандидата в 1875 г. 28 февраля 1877 г. утвержден приват-доцентом греческой словесности Казанского университета. 1 сентября 1877 г. отправлен в заграничную командировку на два года, после возвращения в университете не работал.

можно дольше удержать греческую кафедру вакантной, потому что они сами читали и получали половинный оклад. Из Берлина он год тому назад прислал отчет, в котором говорит, что упражняется между прочим и в латинском языке, что все свои работы постановил писать на этом языке и как образец посылает одну из них. Работу эту читали где-то в Министерстве и, с замечанием, что латынь не особенно хороша, прислали в Казань. Беляев, которому пришлось дать ответ, был поражен именно отличной латынью, которой Егорову в Казани не у кого было научиться. Но рядом с образцовой латынью в работе грубые ошибки [“libribus”, “similisque” abl. pl.[60]]; притом Беляеву показалось, что он где-то читал рецензию о подобной работе. По наведении справок оказалось, что Егоров списал трактат, написанный каким-то немецким ученым на латинском языке, трактат в/есьма/ солидный, на к/ото/рый появилось три рецензии. Списал Егоров целиком, отбросив только конец и прибавил от себя два слова [“nihil”[61] и еще какое-то другое]. Беляев представил вместе с отзывом эту работу немца, вследствие чего Министерство перестало выдавать стипендию Егорову. Вся эта история послужила одной больше причиной нелюбви местных филологов к Беляеву.

От души благодарю Вас за добрые пожелания, хотя многим из них не суждено исполниться. Я был вынужден – не propter lesum, a propter esum[62] – искать приват-доцентуру. Вот уже три недели читаю по 4 лекции в неделю [2 рус. фонетики и 2 санскрита]. Это отнимает у меня много времени, вследствие чего работы не представлю в нынешнем году, а только в будущем. В настоящем хочу хоть экзамен начать, но и это вряд ли удастся. Боюсь и мечтать о заграничной командировке; это дело рискованное: пробуду 2 года заграницей и останусь без

---

60 Ablativus pluralis – аблатив множественное число (лат.).
61 Ничто (лат.).
62 Не из-за призвания, веры (букв. из-за Иисуса), а из-за пропитания (букв. из-за еды) (лат.).

места с семьей [к/ото/рая у меня увеличилась другим ребенком]. Потому я решил, получив степень магистра, заручиться каким-нибудь местом и только тогда думать о командировке.

Завидую Вашим обширным планам диалектологических студий. Жаль только, что от них Вас отвлекает история литературы.

Бодуэн посылает Вам поклон. Беляева от получения Вашего письма я еще не видел.

Прощайте и не забывайте преданного Вам

/подпись/.

Казань. 9, III, 81.

Дорогой Иван Владимирович!

С искренней радостью я узнал из Вашего письма, что Вы, наконец, изменили Вашему одиночеству[63]. От души желаю, чтобы Ваша семейная жизнь была счастливее моей.

Тяжелая работа, жестокий климат, вечные болезни, однообразие и скука – все это может отбить всякую охоту к жизни. Вот уже шестой год и ни я, ни моя семья не можем привыкнуть ко всему этому. Нынешний год выдался каким-то особенно несчастливым: дети[64] постоянно хворают, жену не оставляет "казанская" лихорадка; прислуга – и та постоянно попадается какая-то хворая. Бывали месяцы, в к/ото/рые мне приходилось отдавать докторам и аптеке 2/3 того, что зарабатываю. В такой госпитальной обстановке мне пришлось писать магистерскую диссертацию; понятно, что она вышла в десять раз хуже, чем я желал. Вследствие разных затруднений в здешней университетской типографии, печатаю мою работу в Варшаве в "Рус-

---

63 И. В. Цветаев писал 29 января 1881 г. И. В. Лучицкому: "23 июля была наша свадьба, за которой следовала поездка к отцу...". ЦНБ АН Украины им. В. И. Вернадского. Ф. III, № 16430. Он женился на Варваре Дмитриевне Иловайской (1859–1890). См. Каган Ю. М. И. В. Цветаев. Жизнь. Деятельность. Личность. М.: Наука, 1987. С. 42.

64 Дочери Н. В. Крушевского – Вацлава (10.VI.1878 – 23.VI.1958) и Станислава (05. VI.1879 – 18.XI.1944).

ском/ Филолог/ическом/ Вестнике”[65]. Диспут, надеюсь, будет в конце Апреля; экзамен я уже давно покончил.

Летом хочу съездить с семьей на родину[66], несмотря на то, что с маленькими детьми не особенно удобно вести кочевой образ жизни. Так как я намерен уехать в начале мая, то, по всей вероятности, застану Вас еще в Москве.

Обыкновенно люди мечтают о чем-нибудь очень приятном; я же принужден мечтать о том, что для меня весьма неприятно, т. е. о том, чтобы здешний университет меня выбрал и чтобы остаться в Казани на более продолжительное и неопределенное время. Сравнительная граматика свободна в Одессе, Киеве и Варшаве, но, конечно, ни об одном их этих городов мечтать мне не позволительно. Думаю впрочем написать П. А. Лавровскому[67], хотя вряд ли он имеет какое-нибудь влияние на одесский филологический факультет.

Новостей, к/ото/рые бы Вас могли интересовать, в Казани нет. Среди студенчества постоянно истории глупейшого свойства, такие же, как, вероятно, и среди московского студенчества. В совете истории другого свойства, хотя глупостью не уступают студенческим. Недавно возникла совершенно sua sponte[68] комиссия для написания устава Российских гимназий, уничтожившая [на бумаге] 7ой и 8ой классы и основавшая [точно также на бумаге] при университете двухлетний лицей или атеней [здесь произносят “ахиней” для приобретения “энциклопедического образования” желающими поступить в университет. Единственное побуждение такой реформы – возможность читать в проэктированном лицее и получать

---

65 Крушевский Н. В. К вопросу о гуне. Исследование в области старославянского вокализма // Русский Филологический Вестник. 1881. Т. 5. № 1. 109 с.

66 Н. В. Крушевский родился на Украине, в Луцке, затем семья переехала в Ковель. У матери ученого, Розалии Игнатьевны Ноткен, было родовое имение в деревне Солотвин Голобской волости Ковельского уезда Волынской губернии.

67 Лавровский Петр Алексеевич (1827–1886) – первый ректор Варшавского университета (1869–1872), попечитель Оренбургского и Одесского учебных округов.

68 По собственному почину, самостоятельно (лат.).

за это деньги. Комиссия написала даже штаты и определила жалование читающим. Депутатом от филологов был Беляев, к/ ото/ рый по всем вопросам остался при отдельном мнении, за что и прослыл крайним ретроградом и сторонником Толстого.

Бодуэн все собирается уйти из Казани, что ему однако не удается.

Кланяются Вам Беляев, Бодуэн и Корсаков. Скоро будут вторичные выборы последнего[69].

Да "не висит над Вами долг ответа на мое письмо": Когда время и обстоятельства позволят, напишите два-три слова о том, как поживаете, чем много обяжете душевно преданного Вам

/подпись/.

Адрес мой:
Большая Лядская, д. Частухина

Казань, 1881. 5 V.

Дорогой Иван Владимирович!

Надумал я обратиться к Вам со следующей покорнейшей просьбой. Нет ли у Вас в Киевском совете таких приятелей, которым Вы бы меня могли рекомендовать, в случае если бы

---

69 Д. П. Корсаков писал 11 сентября 1880 г. в письме к И. В. Лучицкому: "23-го Мая был мой диспут: 24 факультет единогласно [кроме Осокина – не бывшего на заседании] выбрал меня в экстраординарные; 26-го – совет утвердил меня доктором и постановил, без всяких возражений, баллотировать в экстраординарные пр[офессора] в следующее заседание, а в это след/ующее/ засед/ание/ 31 Мая забаллотировали меня довольно значительным большинством: 20 прот[ив] 14- ти. Я, разумеется, немедленно подал ректору прошение об отставке, выставив мотивом отставки забаллотирование". 1 ноября Д. П. Корсаков сообщал тому же киевскому адресату: "Я снова в Университете. Факультет, узнав официально о моем прошение об отставке, выразил желание, чтобы я не оставлял службы особым протоколом, в очень лестном для меня смысле, и препроводил этот протокол к ректору университета. Всл/едствие/ этого Совет, выслушал в своем заседании, как мое прошение об отставке, так и протоколы факультета, постановили прошению моему хода не давать. 7 Октября я начал лекции". ЦНБ АН Украины им. В. И. Вернадского. Ф. III, № 15134, 15135.

я, получив степень магистра [диспут будет 17 мая], стал искать доцентуры в Киеве[70]? Я и моя семья столько уже вынесли от здешнего климата и так тянет ближе к родине, что перейти в Киев – верх моих мечтаний. Позволительно ли мне мечтать об этом в виду /предполагаемой/ полонофобии киевских профессоров? К кому мне следует обратиться? Бодуэн хочет об этом писать Котляревскому[71]. Жду от Вас, дорогой Иван Владимирович, доброго совета и посильной помощи.

В конце мая или в начале июня я намерен с семьей отправиться на родину, а оттуда на Кварнерийские острова[72], но отпуска пока еще нет. Надеюсь в Москве с Вами повидаться.

Вместе с письмом посылаю Вам мою работу[73].

Поклон от Бодуэна и Беляева.

Прощайте и не забывайте Вашего

/подпись/.

Большая Лядская
д. Частухина

---

70 В письме к И. В. Цветаеву В. С. Иконников 6. VI–VII. 1881 г. писал: “И другой Ваш кандидат /Крушевский/ прислал сочинения: но факульт/етских/ заседаний уже нет. Есть еще вопрос, ответьте нам: католик ли он или нет? Если да, то и подымать вопроса о нем нельзя, ибо в Киеве католикам из Ц/арства/ Польского служить нельзя. Такое затруднение было сделано уже г. Бодуэну д/е/ К/урте/не.

Если Вы разъясните этот вопрос, то будем и говорить...”. ГМИИ им. А. С. Пушкина. Ф. 6, оп. 1, № 1291.

Путь в Киев для Н. В. Крушевского был закрыт потому, что он принадлежал к старинному польскому роду.

71 Котляревский Александр Александрович (1837–1881) – известный украинский и русский филолог-славист, историк, этнограф и педагог, один из основателей и председатель Московского Археологического общества; в 1867–1873 гг. работал на кафедре славянского и русского языковедения в Юрьевском университете; с 1875 г. профессор Киевского университета.

72 Острова названы так же, как и залив в Адриатическом море.

73 Очевидно, Н. В. Крушевский послал свою магистерскую диссертацию “К вопросу о гуне. Исследование в области старославянского вокализма” // Русский Филологический Вестник. 1881. Т. 5. № 1. С. 1–109; отдельный оттиск: Варшава, 1881. 109 с.

Казань, 1882 31/1.

Давно я Вам не писал, дорогой Иван Владимирович. Но теперь у меня почти не бывает свободного времени: кроме лекций в университете, у меня 14 уроков в женском институте[74]. Кабала настоящая, но что же делать! с каждым днем дороже и доцентского жалования далеко не хватает на жизнь. Приходится продавать дорогое время!

Ищет у нас доцентуры латинской некто г. Петр[74a], из западнославянских проходимцев; прислал невозможную работу "Генетич/еское/ изложение форм gen/etivus/ sing/ularis/[75] в лат/инском/ яз/ыке/ на основании сравнит/ельных/ языков", за которую однако получил в Киеве магистра. Мне хотят навязать неприятную обязанность дать отчет, потому что Беляев отлынивает: ему критиковать неудобно и потому, что это работа почти не классика, а якобы сравнит/ельного/ лингвиста, и потому, что Беляева готовы заподозрить в желании устранять кандидатов на латинскую доцентуру, так как он сам временно читает этот предмет. Что сделалось с Базинером, который помышлял о Казани? Вы сделали бы большую услугу Беляеву и вообще филологическому факультету, если бы указали какого-нибудь кандидата, который бы имел звание хоть приват-доцента. Неужто у Вас в Москве никого такого нет между Вашими учениками?

Напишите, дорогой Иван Владимирович, как Ваше здоровье, как поживаете и что поделываете.

---

74 С 1881 по 1886 гг. Н. В. Крушевский преподавал русский язык в Родионовском институте благородных девиц в Казани.

74a Петр Вячеслав (1848–1923) – чешский музыкальный теоретик и классический филолог, преподавал в России и на Украине: в Киеве, был профессором Нежинского историко-филологического института (1908–1918) и Каменец-Подольского университета.

75 Qenetivus singularis – родительный падеж единственного числа (лат.).

Не забывайте сердечно преданный Вам

/подпись/.

Старо-Комиссариатская
дом Булича

Казань II XII 83.

Давно, уж и не знаю когда я получил Ваше любезное письмо, дорогой Иван Владимирович, и вот только теперь собрался писать Вам. Благодарю Вас за Ваши добрые пожелания. – С отъездом Бодуэна в Дерпт свалилось на меня столько занятий, что положительно нет минуты отдыха; кроме лекций приходится еще propter esum[76] заниматься в женском институте, так что собственные работы отошли в сторону; быть может, только с будущего полугодия можно будет делать что-нибудь для себя. – Пророчили Вы нам, что на нашу латинскую кафедру попадет какой-нибудь чех. Случилось еще хуже. Несмотря на выбор Базинера, министр назначил ординарного учителя Рижской гимназии Нагуевского[77]. Я уверен, что ни в одном русском университете нет подобного мерзавца. Он здесь 2 месяца, подвигов его уже нельзя описать. На другой день после приезда явился к Беляеву [декану] и упросил его сделать представление о выдаче 400 р/у/б/лей/ из спец/иальных/ средств. Затем заявил, что больше 5-ти лекций по 3 предметам лат/инской/ кафедры он читать не намерен, так что факультету придется ждать приват-доцента. Приват-доценту придется платить 1000 р/у/б/лей/, а если ему дадут еще 600 р/у/б/лей/, то он будет читать еще 2 лекции. Несмотря на то, что Наг/уевский/ шесть раз просил Беляева, последний не решился сделать такое предложение; он написал, что лекций латинских мало и что надо им пригласить приват-доцента, или просить Наг/уевского/

---

76 Из-за пропитания (букв. из-за еды) (лат.).

77 Нагуевский Дарий Ильич (1845–1918) – профессор римской словесности Казанского университета, где работал в 1883–1918 гг.

читать больше. Наг/уевский/ заявил, что он против приват-доцента, но согласен читать еще за особое вознаграждение. В первом заседании после приезда Нагуевского мы выбрали секретаря. Многие положили Наг/уевскому/ на право, он же нам всем положил на лево и чуть не был выбран. Когда был выбран другой, то Наг/уевский/ выразил сожаление, что его не выбрали, несмотря на то, что он нуждается в деньгах. Когда в факультете читалось представление о пособии Наг/уевскому/, то он здесь присутствовал и потому мы воздержались от возражений. В совете большинство возстало против Наг/уевского/, так как оказалось, что он получил уже в Петербурге 300 р/у/б/лей/, а у нас даже выбранным в разных случаях дают пособия. В следующее заседание он явился с прошением о выдаче ему копии протокола, где бы прописаны были мотивы, почему, несмотря на единогласное постановление факультета, совет открытой баллотировкой отказал ему в пособии; заявил; что будет жаловаться министру, причем вел себя очень грубо, говорил сидя и ректор [Булич] должен был пригласить его встать. Так как прошение было написано в дерзких выражениях, то Наг/уевского/ попросили взять и представить в более приличной форме. Продает в университ/етскую/ библиотеку собственные книги [мошеннические издания словарей и переводов разных песен Энеиды и т. п.], предложил купить у себя несколько десятков книг, а когда библиотечная комиссия нашла, что цены их почти вдвое выше настоящих, то Наг/уевский/ объяснил, что книгопродавец его надул. Но я не кончу письма, если стану разсказывать все подвиги Наг/уевского/. Не удивляйтесь, что я так много написал, но трудно преодолеть желание излить безсильную злобу.

Говорят, к Вам поехал тоже какой-нибудь будущий Нагуевский. Это кан/дидат/ восточного факультета А. И. Томсон[78].

---

78 Томсон Александр Иванович (1860–1935) – лингвист, окончил Петербургский университет по индоиранскому отделению в 1882 г., специализировался в Москве под руководством Ф. Ф. Фортунатова.

Он пытался сдавать у Минаева[79] на магистра санскрита, но тот от него отбился. Тогда Томсон явился в Казань и вдруг переменил специальность: предложил экзаменировать его на магистра сравн/ительной/ грамматики. Он меня тут мучил 2 месяца разными невозможными просьбами: обозначить число книг, нужных для экзамена, сократить программу в виду того, что ему необходимо подготовиться и сдать до прекращения пароходства и т. п. Кончилось тем, что Томсон оказал на экзамене не только полное невежество по сравн/ительной/ гр/амматике/, но не умел ни склонять, ни спрягать по гречески и по латыни. Теперь он хочет пробовать счастья в Вашем университете.

Все мы сожалели, что Базинер подал в отставку. Мы опять ищем латиниста. Нет ли у Вас кого на примете?

Бодуэн из Дерпта жалуется: там его немцы приняли за обрусителя и не желают у него слушать. Притом у них пожарная паника и Бодуэн по ночам исправляет должность контролера обходов.

К нам назначен новый попечитель, Масленников, нечто в роде варшавского Апухтина.

Напишите, Иван Владимирович, как поживаете, что поделываете. Что у Вас говорят об уставе, к/ото/рым нас пугает Нагуевский? Беляев просил Вам кланяться. Засвидетельствуйте мое почтение Вашей Супруге и примите выражение глубокого уважения и преданности от

Вашего /подпись/.

Казань, 5 февр. 84.

Дорогой Иван Владимирович!

Место Добротворского[80] у нас не занято. Известная часть факультета желает посадить “своего”, из здешней академии,

---

79 Минаев Иван Павлович (1840–1890) – известный исследователь буддизма, профессор Санкт-Петербургского университета, с 1883 г. читал санскрит на восточном факультете.

80 Добротворский Иван Михайлович (1832–1883) – историк, профессор Казанского университета.

магистра; впрочем никаких шагов они еще не сделали. Потому большинству был бы чужой желателен. Беда только, что он магистр: Добротворский был тоже магистр, но он был свой, а чужому магистру врядли дадут экстрординатуру. Напишите определеннее о Вашем кандидате.

Не знаете ли Вы или не слыхали ли о каком-то тифлисском учителе Krause? Он желает у нас быть доцентом греческого. Беляев ничего о нем не знает. Нельзя ли чего узнать в Москве?

Работу Вашу получил; весьма Вам благодарен.

Нагуевский разсказывает, что это он выжил Благовещенского из Варшавы. Он недавно его выругал в "Филолог/ических/ Записках"[81].

Вероятно, Вы читали в газетах о скандальном диспуте в нашем университете. Некто Щеглов[82] написал глупейшую и безграмотную книгу по гражд/анскому/ праву. Наш юрид/ический/ факультет, издавна известный неясной дружбой своих членов, дающих ход исключительно местным бездарностям, к/ото/рые в качестве вечных доцентов и приват-доцентов не мешают ординарным занимать по две кафедры, давал 5 лет Щеглову стипендию. Но диссертация была столь невозможна, что два оффиц/иальных/ оппонента [Нелидов[83] и Степанов[84]] уничтожали ее; однако в конце признали ее удовлетворительной. Так как это была книга de omnibus rebus el de multus

---

81 Нагуевский Д. И. Ответ Н. М. Благовещенскому на его рецензию на книгу "Римская сатира и Ювеналъ» Д. И. Нагуевского // Филологические Записки. 1883. № V–VI. С. 1–34.

82 Щеглов Владимир Георгиевич (1854–?) – юрист, окончил Казанский университет. В 1884 г. защитил магистерскую диссертацию "Характеристика современного социально-политического строя главнейших западно-европейских государств".

83 Нелидов Николай Константинович (1832–1888) – профессор государственного права Казанского университета. В 1856 г. окончил юридический факультет Казанского университета со степенью кандидата. В 1868 г. в Казани защитил магистерскую диссертацию, в 1874 г. там же получил степень доктора за труд "Юридические и политические основания государственной службы".

84 Степанов Яков Спиридонович (1831–1891) – профессор полицейского права Казанского университета. В 1855 г. окончил юридический факультет Казанского университета со степенью кандидата.

aliis[85] один неглупый человек советовал сделать motto[86]: “плюнь тому в бороду, кто сказал, что нельзя объять необъятное” – то нашлось много возражателей: ссыльный философ Анненский[87], магистрант полит/ической/ экономии Лаврский, присужденный в /18/63 году к смерти и потом бывший в каторге, один математик и два филолога [в том числе я]. Два первые говорили в/есьма/ сдержанно и окончательно уничтожили книгу. Студенты им ужасно хлопали. Я встал только потому, чтобы не дать говорить студентам, к/ото/рые хотели говорить что-то невозможное. Декан объявил диспут конченным. Даже в факультете произошел раскол. 3 члена были против признания степени. 4 – за. Когда объявили, что Щеглов признан магистром, весь зал наполнился страшным шиканьем, свистками, мяуканьем и т. п. Попечитель хотел телеграфировать о бунте; проректор уговорил его послать менее сенсационную телеграмму. Факультет не решился представить Щеглова в доценты, но нашлись люди, к/ото/рые усмотрели в нем громителя социализма, хотя у него высказывается на одних страницах полное сочувствие этому учению, а на других его полное осуждение. Губернатор устроил ему место в земстве на 2000 р/ублей/, но Щеглов отказался: в качестве жертвы социализма, он ждет, что министр его назначит профессором.

Вы ничего не ответили на мой вопрос о латинисте. Неужто уж никого нет, кроме Нагуевского?

У меня ничего нового. После прошлогодней книги чувствую какую-то пустоту в голове, а начатые ранее две большие работы на немецком языке требуют столько сил, сколько их у меня теперь не имеется. В нынешнем году даже не придется отдохнуть: жду увеличения семейства[88] и потому

---

85 Обо всех вещах и о многом другом (лат.).

86 Острое словцо, острота (итал.).

87 Анненский Николай Федорович (1843–1912) – статистик и публицист. В 1880 г. был выслан в Тобольскую губернию. С 1883 по 1887 гг. руководил статистическими работами Казанского губернского земства.

88 24 июля 1884 г. родился Оскар-Мариан Крушевский.

не могу со всей семьей ехать в деревню на лето. Думаю съездить один недели на две. Известите, пожалуйста, в свое время, когда Вы уедете из Москвы; может быть, нам можно будет увидется.

Держит ли в Москве нарезавшийся у меня магистрант сравн/ительной/ грамм/матики/ А. Томсон?

Посылаю Вам искренний поклон. Кланяйтесь Вашей супруге.Ваш

/подпись/.

5 апр. 85.

Дорогой Иван Владимирович!

Год я к Вам не писал, но это был для меня самый тяжелый год. Пропасть работы, детские болезни и 7-мимесячная казанская лихорадка довели меня до тяжкой болезни, neurasthenia cerebralis[89]. Не говоря о физических страданиях, как

---

[89] Мозговая неврастения (лат.). Бодуэн де Куртенэ писал: «Из писем самого Крушевского я могу предполагать, что с весны 1884 г. он страдал непрекращающейся лихорадкой. В конце года появились первые признаки нервной дрожи, дрожание руки, пропуски при письме и извращение букв и слогов. После этого наступила меланхолия, раздражительность и бешенная невралгия во всем теле, нетрудоспособность, "забвение всего (кроме лингвистики)", расстройство речи, общее ослабление, постоянная бессонница, т. е. невозможность заснуть без употребления искусственных средств, беспричинный страх, общее дрожание тела, дрожание рук, не дающее возможности писать. Вот страшные вестники тяжелой нервной болезни, которую определяли сначала как neurasthenia cerebralis. В этом, по крайней мере, был убежден сам больной на основе того, что говорили ему врачи. Тогда начали его лечить электричеством.

В начале 1885 г. состояние его было ужасное. В одном из писем он пишет, что "близок к помешательству и несколько раз хотел покончить с собой".

По совету врачей летом 1885 г. он должен был поехать в Aussee в "Alpenheim" в Штирии. Однако он поехал – наверное в результате более поздних советов врачей – в Pageryng (недалеко от Граца), где примитивное, одностороннее лечение холодной водой пошло ему только во вред. Тогда-то при содействии профессора Крека в Гарце он направился к Крафт-Эбингу, который также определил его болезнь как neurasthenia cerebralis, но на самом ли деле, или же чтобы успокоить больного, не знаю. Крафт-Эбинг рекомендовал Крушевскому лечебное заведение в Эггерсберге, в полверсте от Граца, где он подвергался умеренному лечению холодной водой и электричеством. Это должно было помочь ему. Крушевскому тоже пришлось по

невралгия во всем теле, постоянная бессонница и т. п., нравственные и психические страдания трудно описать. Если бы не трое малых детей, я бы давно покончил с собой. Благодаря энергическому лечению, теперь мне несколько лучше, но это болезнь упорная и хроническая, потому на летнее время я собираюсь в Штирию в заведение для нервных больных. Пугает меня только курс наших денег, быстро понижающийся, благодаря нелепой войне. Год этот для меня совсем пропал: не только нельзя было что-нибудь самому сделать, но трудно было следить за новыми работами. Общая слабость, ослабление памяти, апатия... Руки дрожат, как у пьяницы, так что и сейчас пишу с трудом. Университетская чепуха, к/ото/рая у нас хуже, чем у Вас, может испортить самые здоровые нервы. Жду с нетерпением 20 мая, когда кончу все занятия, но...[90] …попечитель не пустит до 1 июня. Не можете ли мне, Иван Владимирович, дать какой-нибудь совет в одном деле? Есть у нас тут магистрант Серг/ей/ Конст/антинович/ Булич [племянник ректора][91] человек очень способный и трудолюбивый; он блистательно сдал экзамен и скоро кончит диссертацию. В конце мая он приобретет права приват-доцента. Но здесь, где кроме меня есть еще оставленный за штатом доцент сранит/ельной/ грамм/матики/, Буличу нет места. Где и как найти место и прослужить приват-доцентом 3 года, необходимых по новому уставу для звания профессора? Правда, что министр назначает приват-доцентов; нам без спросу при-

---

вкусу лечение электричеством, и он продолжал его даже после возвращения в Казань, можно сказать, на собственный риск». Бодуэн де Куртенэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию: В 2 т. Т. 1. М.: Изд-во АН СССР, 1963. С. 152–153.

90 Неразборчиво написаны два слова.

91 Булич Сергей Константинович (1859–1921) – известный русский лингвист, педагог, теоретик музыки, ученик Н. В. Крушевского. В 1882 г. окончил историко-филологический факультет Казанского университета со степенью кандидата, был оставлен при кафедре сравнительного языкознания и санскрита для подготовки к профессорскому званию. Весной 1885 г. получил звание приват-доцента, а осенью того же года стал читать лекции в Петербургском университете.

слали двоих: один ...[92] – чех, а другой поляк, изменивший вероисповедание и убеждения [существование коих, впрочем, подлежит большому сомнению]. Этот путь Булич избрать не может, тем более, что он незаконен: устав не представляет министру назначение приват-доцентов. Говорят, что у Вас и в Петербурге просторнее, быть может он мог бы найти место в Москве или Петербурге. Он порядочно знает в особенности славянские языки и в любом университете принес бы свою долю пользы, но у нас его никак пристроить нельзя. К нам прочат ректором или даже попечителем Кремлева[93], директора Ярославского лицея, бывшего главы худшей здешней партии и врага Булича и большинства здешних профессоров; если это сбудется, то у нас будут большие изменения. Теперешний попечитель глуп, ...[94] скандалы и не имеет весу в Петербурге; по крайней мере все его представления остаются без ответа. В том числе и на представлении меня в ординарные уже четыре месяца нет ответа, несмотря на то, что я уже два года имел права и у нас теперь четыре кафедры вакантны, а осенью будет шесть.

Усова действительно сделали сверх-штатным совершенно несправедливо; но у нас много сделали несправедливостей при представлении. Беляев, в качестве декана, завален всякой безтолковой работой. Это честный и дельный человек и усиление деканской власти его не деморализовало, как некоторых других деканов.

---

92 Неразборчиво написано слово.

93 Кремлев Николай Александрович (1833–1910) – профессор римского права Казанского университета. В 1855 г. окончил юридический факультет Казанского университета со степенью кандидата. Научную карьеру сочетал с администрированием: проректор Казанского университета 29 декабря 1870 – 23 января 1871 гг.; ректор 29 апреля 1872 – 9 июля 1876 гг., декан юридического факультета 3 мая 1876 – 10 августа 1883 гг. С 10 августа 1883 г. стал директором ярославского Демидовского лицея, получил звание заслуженного профессора и с 28 ноября 1885 г. по 16 декабря 1889 г. был ректором Казанского университета.

94 Неразборчиво написано слово.

Оканчиваю письмо, потому что по утрам мне особенно трудно писать. Жму сердечно Вашу руку, дорогой Иван Владимирович, и посылаю Вам лучшие пожелания.

6 апреля.

Ваш /подпись/.

Свою последнюю работу я начал печатать по-немецки в Internation. Zeitschrift Techmer'a[95] /приписка сделана с левой стороны письма/.

95 Kruszewski M. Prinzipien der Sprachentwickelung // Internationale Zeitschrift für allgemeine Sprachwissenschaft Techmer'a. 1884. № 1. S. 295–307; 1885. № 2. S. 258–268; 1887. № 3. S. 145–170; 1890. № 5. S. 133–144, 360–399. Крушевский Н. Принципы развития языков // Международный журнал по общему языкознанию Техмера (нем.).

Листи до Яна Карловича

Письма Николая Крушевского Яну Карловичу•

...мы не можем судить о биографии
на основании числа входящих в
нее страниц или ее продолжительности –
мы должны основываться в оценке
любой биографии на богатстве ее
содержания.

Виктор Франкл

На пороге третьего тысячелетия взгляд на деятельность Н. В. Крушевского (1851–1887) – гениального теоретика лингвистики прошлого столетия, призабытого и недооценённого в XX столетии, труды которого крайне редко переиздавались[1] и переводились[2], будет неполным без эпистолярного наследия ученого.

Переписка Н. В. Крушевского дает фактический и психологический материал, без которого представление об адресанте неминуемо будет неполным, а то и искривленным. Знакомство

• Пахолок З.А. Письма Николая Крушевского Яну Карловичу // Русский Исторический Вестник. – 2000. – Т. 3. –С. 221–232.

© Вступительная статья, публикация, комментарии З. А. Пахолок
© Перевод с польского на русский язык Т. М. Гуцаленко, З. А. Пахолок

[1] Крушевский Н.В. Избранные работы по языкознанию /Отв. ред. В. Н. Ярцева; Сост. и вступ. ст. Ф. М. Березина. М.: Наследие, 1998. 296 с.

[2] Kruszewski M. Wybór pism /Przekładów dokonali Jerzy Kuryłowicz i Krystyna Pomorska, z przedmowami Jerzego Kuryłowicza i Romana Jakobsona. Wrocław; Warszawa; Kraków: Zaklad narodowy im. Ossołińskich, 1967. 172 s.; Kruszewski M. On Sound Alternation /Transl. by Robert Austerlitz: Readings in Historical Phonology: Chapters in the theory of sound change ed. by Philip H. Baldi & Ronald N. Werth. Uniwersity Park, Pa. & London: Pennsylvania State Univ. Press, 1978. P. 64–91; Kruszewski M. Writings in General Linguistics / Ed. with an Introduction by E. F. Konrad Koerner. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins, 1995. 188 p.

с письмами создает иллюзию непосредственного общения, дает возможность прикоснуться к глубинным психологическим пластам, увидеть личность в становлении, в сплетении умов и характеров, представить живой образ человека-деятеля.

Поскольку архив Н. В. Крушевского не сохранился, удалось обнаружить лишь двенадцать писем к И. В. Цветаеву (1847–1913)[3] и пять к Яну Карловичу (1836–1903)[4]. Если переписка с И. В. Цветаевым носит дружеский, личный характер, то с Яном Карловичем она имеет все признаки делового характера, отражает официальные отношения людей, которые никогда лично не были знакомы.

Ян Карлович – известный польский этнограф, языковед и музыкант, который получил разностороннее гуманитарное образование: вначале на историко-филологическом факультете Московского университета (1853–1857) у профессора Т. Н. Грановского (1813–1855); затем изучал историю в Париже (1857–1858); позднее занимался историей, философией и языкознанием в Гейдельберге (1858–1859). В Брюссельской консерватории (1859–1860) обучался игре на органе, постигал секреты виолончели у “Паганини виолончели” – А. Серве (1807–1866), изучал теорию и историю музыки. В 1862 г. продолжил занятия историей в Берлине и через четыре года защитил диссертацию на материале польской истории средних веков. С 1867 г. преподавал историю в Варшавской главной школе, а с февраля 1871 г. был учителем музыки и русского языка в Варшавской консерватории.

Частая смена мест проживания не способствовала научным интересам Яна Карловича, т. к. для задуманной работы

---

[3] Пахолок З. А. Плоды забвения, или кто зажжет свечу? (письма Н.В. Крушевского И. В. Цветаеву) //Русский Исторический Вестник. 1999. Т.2. С. 159–182.

[4] Письма Н. В. Крушевского к Яну Карловичу хранятся во Львове, в отделе рукописей Львовской библиотеки АН Украины им. В. Стефаника, Ф. Карл.91/п.2, № 3990–3994. Они предлагаются в той последовательности, в которой, по мнению комментатора, были написаны.

на историческую тематику не хватало библиотек и архивов, но появился интерес к языкознанию и этнографии. В 1868 г. Ян Карлович начал записывать басни в Литве, а в 1871 г. издал "Справочник для собирателей предметов народного быта", к этому времени относится появление обработок фольклорных текстов: "Вечный жид-странник. Средневековая легенда" (1873); "Прекрасная Мелузина и королевна Ванда" (1876).

Незаурядная личность Яна Карловича импонировала учителю и духовному наставнику Н. В. Крушевского Бодуэну де Куртенэ (1845–1929). Между Яном Карловичем и Бодуэном де Куртенэ велась оживленная переписка, датируемая 1875–1887[5] гг. Своему ученику Бодуэн де Куртенэ рекомендовал обратиться за консультацией по вопросам этимологии к знатоку и собирателю фольклора.

Письма Н. В. Крушевского к Яну Карловичу относятся к 1879–1884 гг., наиболее интенсивному и плодотворному периоду преподавательской и научной деятельности лингвиста. Осенью 1878 г. Н. В. Крушевский прибыл в Казанский университет на кафедру сравнительного языковедения. О его научной деятельности в первый год пребывания в Казани можно судить по "Отчету о занятиях сравнительным языковедением"[6], из которого следует, что Н. В. Крушевский в этот период слушал лекции по сравнительной грамматике и принимал участие в практических занятиях по славянской диалектологии у И. А. Бодуэна де Куртенэ, переводил санскритские и литовские тексты, готовил рефераты по важнейшим лингвистическим трудам и занимался сбором и обработкой материала для магистерской диссертации. Сохранившиеся рукописи Н. В. Крушевского[7] позволяют заключить, что им были подготовлены рефераты работ Л. Ма-

[5] Письма Бодуэна де Куртенэ к Яну Карловичу хранятся во Львове, в отделе рукописей Львовской библиотеки АН Украины им. В. Стефаника, Ф. 58, 174 лл.

[6] Крушевский Н. В. Отчет о занятиях сравнительным языковедением // Ученые записки Казанского университета. 1882. Т.1. С. 32–36.

[7] Рукописи Н. В. Крушевского хранятся в Ленинградском отделении архива РАН, Ф. 898, оп.2.

зинга[8], И. В. Ягича[9], К. Бругмана[10], Г. Мейера[11], К. Аппеля[12], Г. Штейнталя[13], В. Шерера[14], Г. Пауля[15], часть которых была прочитана на заседаниях Казанского лингвистического кружка, руководимого И. А. Бодуэном де Куртенэ.

В 1879 г. Н. В. Крушевский публикует работы “Наблюдения над некоторыми фонетическими явлениями, связанными с акцентуацией”[16], “Восемь гимнов Риг-Веды”[17], “Об “аналогии” и “народной этимологии”[18]; в 1880 г. – “Лингвистические заметки”[19]; в 1881 г. – магистерскую диссертацию “К во-

8 Мазинг Леонард Готтхильф (Masing L., 1845–1936) – языковед-славист, индоевропеист, кавказовед. Его работу “Die Hauptformen des serbischchorwatischen Accents” (“Основные формы сербскохорватского ударения”) конспектировал Н. В. Крушевский.

9 Ягич Игнатий Викентьевич (Jagić V., 1838–1923) – лингвист, палеограф, археограф, литературовед, историк, этнограф и фольклорист. Его работу “Ueber einige Erscheinungen des slavischen Vokalismus” (“О некоторых явлениях славянского вокализма”) конспектировал Н. В. Крушевский.

10 Бругман Карл (Brugmann K., 1849–1919) – младограмматик. В 1881–1882 гг. его труд “Vergleichende Lautlehre der indogermanischen Sprachen” (“Контрастивное учение о звуках в индогерманских языках”) реферировал Н.В. Крушевский.

11 Мейер Густав (Meyer G., 1850–1900) – немецкий лингвист. Его морфологию древнегреческого языка штудировал Н. В. Крушевский.

12 Аппель Карл (Appel K., 1857–1930) – польский лингвист, принадлежавший к школе И. А. Бодуэна де Куртенэ.

13 Штейнталь Гейман (Steinthal H., 1823–1899) – немецкий языковед и психолог, ученик В. Гумбольдта. Вместе с М. Лацарусом принадлежал к этнопсихологическому направлению в лингвистике и психологии XIX в.

14 Шерер Вильгельм (Scherer W., 1841–1886) – немецкий историк литературы, лингвист-индоевропеист, младограмматик. Был профессором в Страсбурге, потом в Берлине. Труды его относятся к критическому установлению текстов, языкознанию, истории словесности. В истории литературы он явился последователем И. Канта, Дж. С. Милля, Г. Т. Бокля.

15 Пауль Герман (Paul H., 1846–1921) – немецкий лингвист-германист, младограмматик, автор труда “Принципы истории языка”.

16 Крушевский Н. В. Наблюдения над некоторыми фонетическими явлениями, связанными с акцентуацией // Ученые записки Казанского университета. 1879. Май–июнь. С. 93–104.

17 Крушевский Н. В. Восемь гимнов Риг-Веды // Ученые записки Казанского университета. 1879. Т.4. С.105–114.

18 Крушевский Н. В. Об “аналогии” и “народной этимологии” // Русский Филологический Вестник. 1879. Т.2. № 3. С.109–122.

19 Крушевский Н. В. Лингвистические заметки. I. Новейшие открытия в области ариоевропейского вокализма. II. Изменение согласных групп вида ЕЕ. III. О мор-

просу о гуне”[20]; в 1883 г. – докторскую диссертацию “Очерк науки о языке”[21]; в 1884 г. – начинает печатать перевод на немецкий язык докторской диссертации под названием “Принципы развития языков”[22].

Сохранившаяся корреспонденция лингвиста-философа[23] не производит впечатления разорванности в переписке из-за утраченных писем.

Н. В. Крушевский писал письма к Яну Карловичу на польском языке, полагая, что он может быть не понят, если использует какой-либо другой язык.

Предлагаемые письма дают возможность заглянуть в творческую лабораторию ученого и увидеть, как тщательно и глубоко он анализировал языковые факты, используя при подготовке работ множество оригинальных материалов, отражают интерес к вокализму, свидетельствуют о том, что Н. В. Крушевский был знаком не только с новыми изданиями, которые выходили в России, но и на Западе.

Казань, 79, 23. VI.
Грузинская, д. г. Демидовой.

Проф/ессору/[24] Бодуэну кроме всего прочего я весьма обязан приятным знакомством с Уважаемым Господином. Искренне благодарю за благосклонные пожелания и надеюсь,

---

фологической абсорбции // Русский Филологический Вестник. 1880. Т. 4. № 2. С. 33–62.

20 Крушевский Н. В. К вопросу о гуне. Исследование в области старославянского вокализма // Русский Филологический Вестник. 1881. Т.1. С.1–109.

21 Крушевский Н. В. Очерк науки о языке // Ученые записки Казанского университета. 1883. Т. 1. С. 1–148.

22 Kruszewski M. Prinzipien der Sprachentwickelung // Internationale Zeitschrift für allgemeine Sprachwissenschaft Techmer’a. 1884. № 1. S. 295–307.

23 Бодуэн де Куртенэ писал: “Крушевский же принадлежал к лингвистам-“философам”, т.е. к лингвистам, стремящимся к обобщениям, стремящимся к открытию и формулировке общих законов языковой жизни”. Избранные труды по общему языкознанию. Т.1. М.: Изд-во АН СССР, 1963. С.146.

24 Здесь и далее в скобках /.../ раскрываются слова, сокращенные Н. В. Крушевским. Его примечания далее поданы в таких скобках [...].

что Вы не откажете мне помочь иногда советом или указанием, касающимися общей науки.

Из Вашего исследования[25] я почерпнул идею и материал для моей первой лекции, которую я неделю тому назад немного подработал и отослал в Варшаву Колосову[26]. Если он захочет напечатать в своем "Вестнике"[27], то я не замедлю послать Вам оттиск. В этой лекции[28] я старался:

1) доказать неправомерность приписывания фонетическим законам исключительного господства в языке;

2) выявить ненаучность терминов "аналогия" и "народная этимология". Хороший термин, как мне кажется, имеет исключительно важное значение. Не знаю, хорошо ли я понял и употребил термины: ассонация, аррадикация и адидеация[29], которые мне показались очень удачными;

---

25 Karłowicz Jan. Słoworód ludowy // Tygodnik naurowy. Krakow, 1878.

26 Колосов Митрофан Алексеевич (1839–1881) – известный русский филолог-славист и педагог, под руководством которого Н. В. Крушевский написал дипломную работу "Заговоры как вид русской народной поэзии".

27 Журнал "Русский Филологический Вестник" основан в 1879 г. проф. М.А. Колосовым, после смерти которого перешел к проф. А. И. Смирнову (тт.4–52, 1880–1904), позднее к проф. Е. Ф. Карскому (тт.53–78, 1905–1917). Издавался в Варшаве, выходил ежемесячно. Журнал посвящен изучению языков, народной поэзии и древней литературы славянских племен. Многие из статей "Русского Филологического Вестника" составили ценный вклад в науку. В журнале печатали свои работы А. А. Потебня, И. А. Бодуэн де Куртенэ, А. А. Шахматов и др. В 1994 г. издание "Русского Филологического Вестника" возобновил В. А. Татаринов – профессор Московского государственного университета им. М. В. Ломоносова.

28 Крушевский Н.В. Об "аналогии" и "народной этимологии" // Русский Филологический Вестник. 1879. Т. 2. № 3. С. 109–122; Его же. Дополнительная заметка к статье "Об "аналогии" и "народной этимологии" // Русский Филологический Вестник. 1879. Т. 2. № 4. С. 266.

29 Ассонация – акустическая субституция звуков; аррадикация – морфологизация; адидеация – семасиологизация.

Разбирая случаи ассимиляции, Н. В. Крушевский писал: "...слово, происшедшее вследствие ассимиляции, само по себе может быть лишено всякого вообще значения (nietyczanka).

Это ассимиляция лексическая, а именно особый вид ея, котрый может быть назван ассонацией. Термин ассонация, вместе с двумя другими: аррадикация и адидеация, придуман – мне кажется, весьма удачно – г. Карловичем". См.: Крушевский

3) доказать, что аналогия и народная этимология являются проявлениями той же силы [ассимиляции];

4) показать, какое значение имеет эта сила в развитии языка.

Я был бы очень признателен, если бы Вы любезно просмотрели упомянутую лекцию и хотя бы в нескольких словах выразили свое мнение как о понимании существа самого процесса, так и о том, все ли явления ассимиляции могут найти место в намеченных мной категориях.

Некоторые явления я обошел сознательно, т. к. я сам их не вполне понимаю. Напр/имер/, такие, в которых родственные формы данного слова не вызывают в нем определенных фонетических изменений, но препятствуют фонетическим процессам; cf.[30] резьян/ское/ domon acc.[31], ибо конечное m = n, но dom, т. к. другие формы doma, domu…; рез/ьянское/ pe pięć, indecl.[32], здесь кон/ечное/ t = o, но pot droga, т. к. pota, potu …; stugnę, но dno.

Я опустил также такие, как польск/ое/ ku, серб/ское/ dobrega, в которых г. Бодуэн видит стремление языка к уподоблению слов, стоящих рядом [польск/ое/ dat.[33] на -и, серб/ское/ gen. subst.[34] на -a]; мне, однако, не кажется, что в этом проявляется стремление языка к выражению одинаковых отклонений при помощи одинаковых звуков в конце без учета того, какой частью языка является данное слово [ku][35].

Поручаю себя благосклонной памяти, шлю выражения искреннего уважения.

Слуга Крушевский.

Н. В. Об “аналогии” и “народной этимологии” // Русский Филологический Вестник. 1879. Т. 2. № 3. С. 116.

30 cf. – confer – смотрите, сравните (лат.).

31 acc. – accusativus – винительный падеж (лат.).

32 indecl. – indeclinabile – несклоняемое слово (лат.).

33 dat. – dativus – дательный падеж (лат.).

34 gen. subst. – genetivus substantivum – родительный падеж имени существительного (лат).

35 ku – предлог к, ко, для, ради (польск.).

Казань, 7/19.I.80.

Уважаемый Господин!

Я не сдержал слова в части присылки статьи об аналогии и народной этимологии, т. к. Колосов не сделал мне оттисков. Обещал прислать соответственные страницы из “Вестника” и до сих пор не прислал. Так что я посылаю книжку “Вестника”, в которой упомянутая статья была напечатана.

“Вестник” Колосова как-будто должен быть чем-то лучшим, чем “Записки” Хованского[36]. Но сейчас Колосов серьезно болен и журнал переходит под редакцию какого-то варшавского выпускника Смирнова[37]. Наверное, Макушев[38] будет его заполнять своей несусветной писаниной.

Я весьма Вам признателен за присланные примеры народной этимологии. Присоединяю несколько примеров той же этимологии и аналогии; возможно, кое-какие из них Вам не известны.

---

36 Хованский Алексей Андреевич (1814–1899) – педагог, писатель. Окончил курс в Саратовской духовной семинарии; преподавал русский язык в воронежском Михайловском кадетском корпусе. В 1860 г. издавал на скудные учительские средства в Воронеже журнал “Филологические Записки”.

37 Смирнов Александр Иванович (1842–1905) – историк литературы. Образование получил в Киевской духовной семинарии и в Новороссийском университете. После защиты в 1879 г. магистерской диссертации под заглавием “О “Слове о полку Игореве”, назначен был в 1880 г. профессором истории русской литературы в Варшавском университете. Редактор и издатель “Русского Филологического Вестника”.

38 Макушев Викентий Васильевич (1873–1883) – специалист по истории и филологии южных славян. Происходил из дворянской семьи: отец – чиновник, мать – из известного польского шляхетского рода Михайловских. В 1860 г. окончил историко-филологический факультет Петербургского университета. Славяноведением начал заниматься под руководством И. И. Срезневского. Профессор славянской филологии Варшавского университета. Читал двухгодичный общий курс истории славянских литератур и вел специальные семинары. В лекциях для студентов третьего и четвертого курсов по истории славянских литератур включал общий обзор истории славян с древнейших времен, очерки культуры, филологии, диалектологии и мифологии по каждой стране. Проявил склонность к изучению и выявлению новых письменных источников по истории славян, был публицистом и популяризатором славяноведения.

После того, как я написал статью, я узнал, что Бругман[39] называет аналогию – которую, как мне кажется, нельзя отрывать от народной этимологии – “Association”[40]. Это не точный термин: если ociec[41], под влиянием ojca, ojcu… превращается в ojciec, то мы должны здесь различать две разные вещи: (1) слово ociec пробуждает в сознании словá ojca, ojcu… Это процесс психический, а именно процесс ассоциации. (2) ociec под влиянием разбуженных в сознании ojca[42], ojcu[43]… превращается в ojciec[44]. Это процесс языковой. Нужен термин для обозначения другого [языкового] процесса; ассоциация – это термин, издавна и всюду употребляемый для обозначения первого [психического] процесса.

Мне жаль, что другие работы вынуждают меня на некоторое время отставить интересный вопрос об аналогии и народной этимологии: мне надо подготовиться к лекциям в университете, [к которым я приступаю более propter esum, нежели propter Iesum[45]], а также к магистерскому экзамену. Сейчас я занимаюсь, главным образом, вокализмом[46]. Известна ли Вам новая работа Ф. де Соссюра “Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-europèenes”. Leipśick. Trubner. 1879?[47]. Вещь

---

39 Бругман Карл (Brugmann K., 1849–1919) – немецкий филолог-лингвист; глава школы младограмматиков; с 1882 г. занимал кафедру сравнительного языковедения в Лейпцигском университете.

40 Association – ассоциация (англ.).

41 ociec – устаревшее, областное слово – отец (польск.).

42 ojca – отца (польск.).

43 ojcu – отцу (польск.).

44 ojciec – отец (польск.).

45 более propter esum, нежели propter Iesum – более из-за пропитания (букв. из-за еды), нежели из-за призвания, веры (букв. из-за Иисуса) (лат.).

46 Результатом этих занятий стала публикация работы Н. В. Крушевского “Лингвистические заметки I. Новейшие открытия в области ариоевропейского вокализма. II. Изменение согласных групп вида ЕЕ. III. О морфологической абсорбции”) в журнале “Русский Филологический Вестник”. 1880. Т. 4. № 2. С. 33–62. Под работой написано: “Аракчино, 25 июня 1880 г.”, т.е. она была закончена на даче под Казанью.

47 “Мемуар о первоначальной системе гласных в индоевропейских языках”. Лейпциг. Трубнер, 1879.

исключительно интересная, так же как и перекликающиеся с ней статьи К. Бругмана [Curtius' Studien, IX B. 2 H. и KZ. XXIV][48].

Слóва "Wciórnascy" я не слышал и не знаю, как его объяснить.

Письмо г. Бодуэну я отдал.

Поручаю себя памяти Уважаемого Господина и остаюсь самый преданный слуга

Н. Крушевский.

Грузинская,
д. Демидовой.

Казань, 14/26.X.[49]

Уважаемый Господин!

С большой радостью я узнал от г. Свентоховского[50], что Вы ему пообещали рецензию на мою книжку ["Очерк науки о языке"][51]. Это для меня неожиданная честь. Эта книжка, хотя она необработана и написана весьма спешно, стоила мне много работы и раздумий. Тем болезненнее был для меня упрек – сделанный, правда, не г. Бодуэном, однако здешними лингвистами младшего поколения – что я не отделил в книге того, что принадлежит мне, от того, что я позаимствовал из "Principien" Пауля[52]. Вначале я собирался

---

48 Brugmann K. De Graecae linguae productione suppletoria // Studien zur Griechischen und Lateinischen Grammatik. 1871. № 2. S. 59–186; Brugmann K. Zur Geschichte der Nominalsuffixe -as, -jas, -vas // Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen. 1878. № 24. S. 1–99.

49 Письмо написано в 1883 г., об этом свидетельствует конверт письма, отправленного из Казани 15.X.1883 г. Ян Карлович с семьей жил с сентября 1882 г. по июнь 1885 г. в Германии, в Гейдельберге. Сюда на улицу Грабенгассе № 18 адресовал свои письма Н.В. Крушевский.

50 Свентоховский Александр (Świętochowski A., 1849–1938) – польский писатель, учился в Варшавской главной школе и университете, участвовал в "Przegląd tygodniowy" и "Nowiny"; в 1881 г. основал еженедельный журнал "Prawda", в котором вёл отдел "Liberum veto" (за подписью "Poseł prawdy"). Его злое остроумие породило неприятие в среде представителей правящей верхушки.

51 Крушевский Н. В. Очерк науки о языке. Казань, 1883. 148 с.

52 Пауль Герман (Paul H., 1846–1921) – немецкий лингвист-германист, младограмматик, автор известного труда, опубликованного в 1880 г., "Prinzipien der

обработать книжку по-немецки в надежде, что меня сам Пауль не обвинит в плагиате; но состояние здоровья и уйма обязательной работы вынуждают меня отставить мое намерение ad feliciora tempora[53], которое не знаю, когда наступит. Поэтому я решился обратиться к Уважаемому Господину с просьбой, если Вы будете писать рецензию, то прошу обратить внимание, есть ли и какова разница между основой моей книжки и книги Пауля. Этим самым Вы окажете мне большую любезность.

С выражением глубокого почтения и уважения

Н. Крушевский.

ул. Косаткина,
д. Вениаминовой.

Казань, 20.XI/I.XII.83.

Побаиваюсь, как бы я не надоел Милостивому Государю со своей книжкой. Не могу, однако, сдержаться, чтобы не сообщить Вам некое исправление [к разд. II][54].

Немецким младограмматикам пришла в голову неудачная идея сравнивать законы языка с физическими и химическими. Не могу сейчас сказать утвердительно, по неосторожности ли я последовал их примеру или же самостоятельно пришел к этой нелепости. Она дает оружие в руки не только противникам младограмматиков. Людей, которые не понимают другого правила, кроме одного, что 2 умножить на 2=4, поражает слово “приблизительно”, которое я ввел в свои формулы [на стр. 17][55]. Они говорят, что два умножить на два равняется четырем, а не почти 4. Однако вычеркнуть это “почти” может только

Sprachgeschichte”. В русском переводе книга “Принципы истории языка” появилась в 1960 г.

53 ad feliciora tempora – до благоприятного времени (лат.).

54 Крушевский Н. В. Очерк науки о языке. Казань, 1883. 148 с. Раздел II. Звуки и их законы. С.13–26.

55 Н. В. Крушевский в “Очерке науки о языке” писал на стр. 17: “Основываясь на вышеприведенных соображениях, я допускаю существование следующего закона: всякий звук в одинаковых условиях акустически и физиологически приблизительно одинаков у всех индивидов данного говора и времени”.

тот, кто не имеет представления о развитии языка. При нашей ходьбе один шаг почти такой же, как и остальные, и все-таки есть определенный modus[56] ходьбы; его даже наследуют дети от родителей. Попробуйте сравнить характер написания и т. п. движения или действия. Тот, кто в этом разбирается, не будет отнимать от наследственности и вариации Дарвина характера законов. И тем не менее, уже наличие двух противоположных законов свидетельствует, что ни один из них не является абсолютным. Если бы потомство было совершенно похоже на родителей [2x2=4], то никакой прогресс не имел бы места. Совершенно так же дело обстоит и с языком: лишь это "почти" делает возможным это развитие. [Вы убедитесь, Уважаемый Господин, что эту последнюю мысль я провел через всю книгу, хотя плохо определил законы языка]. Законы языка могут быть сравнимы единственно с биологическими законами, как законы всего, что развивается и живет.

Я сердечно признателен, за сообщение, что Остгоф[57] обратил внимание на мою брошюрку. Для меня это немалая радость, тем более, что в позапрошлом [учебном] году о ней хорошо отзывался Бругман, рекомендовал своим слушателям и поместил благосклонную заметку в Lit/erarisches/ C/entral/ bl/att/ 1882 (12), 400[58]. Я горячо желал познакомить немцев с последней книгой, которая, в любом случае, содержит больше, чем "Lautabw/echslung/[59]. После упрека, о котором я Вам вспоминал, мне захотелось перевести книжку на немецкий язык или просить Пауля ее рецензировать. Вскоре я оставил это намерение. У меня, однако, уже есть более 1/3 части книги

---

56 Modus – способ (лат.).

57 Остгоф Герман (Osthoff H., 1847–1909) – немецкий лингвист-индоевропеист, один из основателей младограмматизма.

58 Brugmann K. Review of Kruszewski // Literarisches Centralblatt für Deutschland. 1882. № 12. S. 400–401.

59 Lautabw/echslung/ – изменение гласных. Речь идет о переводе работы Н.В. Крушевского "К вопросу о гуне" (1881), который вышел в Казани в том же году под названием "Üeber die Lautabwechslung" – "Об изменении гласных" (нем.).

в немецком переводе, но я бы не решился видеть книгу по-немецки так, как по-русски.

От Бодуэна иногда получаю письма[60]. Ему не очень хорошо живется в Дерпте, где его немцы воспринимают просто как русификатора. Писал недавно, что под влиянием пожарной паники он выполняет обязанность контролера ночных сторожей.

Мы здесь ждем университетский устав, который нас должен стереть с лица земли. Министр прислал к нам на кафедру латыни поляка [иначе: полячка] Нагуевского[61], человека забаллотированного чуть ли не всеми российскими университетами. О Воеводском[62], который стал ему поперек дороги в Одессе, выражается Наг/уевский/ не иначе, как "прохвост". Карьерой он обязан жене, которой наслаждались попечители. По приезду он тут же обнаружил чрезвычайную способность видеть "где что плохо лежит" и ворует на все стороны. А в польских кружках играет роль мученика за польское дело[63]. Хорошо, что нет Бодуэна, иначе он бы сейчас же затеял с ним скандал.

Прошу принять выражение истинного почтения и уважения

преданный слуга

Н. Крушевский.

---

60 В 1883 г. Бодуэн де Куртенэ был назначен профессором кафедры сравнительной грамматики славянских языков Дерптского университета (теперь г. Тарту, Эстония), где проработал до 1893 г.

61 Нагуевский Дарий Ильич (1845–1918). Окончил историко-филологический факультет Новороссийского университета в 1870 г., в 1876 г. за работу "Первая сатира Ювенала" получил магистра римской словесности, в 1883 г. за работу "De Juvenalis vita observationes" – доктора древнеклассической филологии. Прибыл в Казанский университет в 1883 г. из Рижской гимназии на должность ординарного профессора кафедры римской словесности.

62 Воеводский Леопольд Францович (1846–?). После окончания университета в Санкт-Петербурге защитил магистерскую диссертацию "Каннибализм в греческих мифах. Опыт по истории развития нравственности" (Спб., 1874), потом докторскую "Введение в мифологию Одиссеи" (Одесса, 1881); с 1882 г. состоял ординарным профессором классической филологии в Новороссийском университете.

63 Это предложение написано на поле письма слева.

Казань, 6/18 мая[64].

Уважаемый Господин.

Крепко сожалею, что обстоятельства не позволили Вам сделать реферат о моей книжке. Но уже само Ваше намерение мне очень льстит. Разумеется, я собираюсь издать мою работу по-немецки[65]; только не знаю, удастся ли этот замысел. – "Почему не по-польски...", этот вопрос мучит и мою совесть. Что ж, если обстоятельства заставляют нас ради хлеба писать по-русски, для науки надо по-немецки! Мне стыдно признаться, но я не знаю, смог бы ли я написать по-польски[66]. С удовольствием буду посильно сотрудничать в журнале г. Крыньского[67]. В нем хочет принимать участие еще один из учеников г. Бодуэна и моих, Сергей Булич[68], племянник здешнего ректора; он, хотя родился здесь, "ополячился" до такой

---

64 Письмо следует датировать 1884 г., поскольку упоминаемые события относятся к 1884 г. (сноска 42) и к 1885 г. (сноски 43, 44). Кроме того, два предыдущих письма не входят в противоречие с изложенными в нем фактами.

65 На немецком языке первая часть работы Н. В. Крушевского появилась в 1884 г. в Международном журнале по общему языкознанию Техмера: Kruszewski M. Prinzipien der Sprachentwickelung // Internationale Zeitschrift für allgemeine Sprachwissenschaft Techmer'a. 1884. №1. S. 295–307.

66 Н. В. Крушевский написал лишь одну работу на польском языке "Przyczynek do historyi pierwotnych samogłosek długich" // Prace Filologiczne. 1885. T. 1. S. 91–101.

67 Крыньский Адам Антоний (Kryński A., 1844–1932) – филолог, полонист, профессор Львовского, позднее Варшавского университетов. Вместе с Яном Карловичем подготовил и издал в 1885 г. первый том журнала "Prace Filologiczne". Журнал выходил в Варшаве с 1885 по 1931 гг. под редакцией Бодуэна де Куртенэ и А. Крыньского, долгое время оставаясь единственным польским языковедческим изданием.

68 Булич Сергей Константинович (1859–1921) учился на историко-филологическом факультете Казанского университета (1878–1882), который окончил со степенью кандидата по отделению русско-славянской филологии. Был оставлен при кафедре сравнительного языкознания и санскрита для подготовки к профессорскому званию. Весной 1885 г. получил звание приват-доцента, а осенью того же года стал читать лекции в Петербургском университете. Работы С. К. Булича были посвящены проблемам сравнительно-исторического языкознания, славянских языков и истории восточнославянского языкознания: К учению о склонении в ариоевропейских языках Г. Остгофа // Русский Филологический Вестник. 1884. № 2; Окончание польского склонения имен существительных. Глоттологическое исследование // Ученые записки Казанского университета. 1885.

степени, что вполне прилично говорит и пишет по-польски. Он защитился по сравнительной грамматике.

С выражением глубокого уважения и самыми сердечными пожеланиями

Н. Крушевский.

ул. Косаткина,
д. Вениаминовой

Наукові праці Миколая Крушевського

Прижиттєві видання

1876

1. Крушевский Н. В. Заговоры как вид русской народной поэзии // Варшав. унив. изв.– Варшава, 1876.– № 3.– С. 3−69.

2. Крушевский Н. В. Заговоры как вид русской народной поэзии.– Варшава, 1876.– 69 с.– Отд. отт.

1879

3. Крушевский Н. В. Наблюдения над некоторыми фонетическими явлениями, связанными с акцентуацией // Изв. и уч. зап. императ. Казан. ун-та.– Казань, 1879.– Май−июнь.– С. 93−104.

4. Крушевский Н. В. Наблюдения над некоторыми фонетическими явлениями, связанными с акцентуацией.– Казань, 1879.– 12 с.– Отд. отт.

5. Крушевский Н. В. Восемь гимнов Ригведы // Изв. и уч. зап. императ. Казан. ун-та.– Казань, 1879.– Июль−авг.– С. 105−114.

6. Крушевский Н. В. Восемь гимнов Ригведы.– Казань, 1879.– 12 с.– Отд. отт.

7. Крушевский Н. В. Об “аналогии” и “народной этимологии” (“Volksetymologie”) // Рус. филолог. вестн.– Варшава, 1879.– Т. 2, № 3.– С. 109−120.

8. Крушевский Н. В. Дополнительная заметка к статье “Об аналогии и народной этимологии” // Рус. филолог. вестн.– Варшава, 1879.– Т. 2, № 4.– С. 266.

1880

9. Крушевский Н. В. Лингвистические заметки: I. Новейшие открытия в области ариоевропейского вокализма. II. Изменение согласных групп вида ЕЕ. III. О морфологической абсорбции // Рус. филолог. вестн.– Варшава, 1880.– Т. 4, № 3.– С. 33−62.

10. Крушевский Н. В. Лингвистические заметки: I. Новейшие открытия в области ариоевропейского вокализма. II. Изменение согласных групп вида ЕЕ. III. О морфологической абсорбции.– Варшава, 1880.– 30 с.– Отд. отт.

1881

11. Крушевский Н. В. К вопросу о гуне: Исследование в области старославянского вокализма // Рус. филолог. вестн.– Варшава, 1881.– Т. 5.– С. 1−109.

12. Крушевский Н. В. К вопросу о гуне: Исследование в области старославянского вокализма.– Варшава, 1881.– 109 с.− Отд. отт.

13. Kruszewski M. Ueber die Lautabwechslung.– Kazan: Universitätsbuchdruckerei, 1881.– 41 s.

1882

14. Крушевский Н. В. Ответ г. Brückner'у // Рус. филолог. вестн.– Варшава, 1882.– Т. 7.– С. 135−139.

15. Крушевский Н. В. Отчет о занятиях сравнительным языкознанием за время от 15 декабря 1878 г. по 1 октября 1879 г. // Изв. и уч. зап. императ. Казан. ун-та.– Казань, 1882.– Янв.−апр., № 1/2.– С. 32−36.

16. Крушевский Н. В. Отчет о занятиях сравнительным языкознанием за время от 15 декабря 1878 г. по 1 октября 1879 г. // Изв. и уч. зап. императ. Казан. ун-та.– Казань, 1882.– Отд. отт.

1883

17. Крушевский Н. В. Очерк науки о языке // Изв. и уч. зап. императ. Казан. ун-та.– Казань, 1883.– Янв.–апр., т. 19.– С. 1–148.

18. Крушевский Н. В. Очерк науки о языке.– Казань, 1883.– 148 с.– Отд. отт.

1884

19. Kruszewski N. Prinzipien der Sprachentwickelung // Internationale Zeitschrift fűr Allgemeine Sprachwissenschaft.– Leipzig, 1884.– Bd. 1.– S. 295–307.

1885

20. Kruszewski N. Prinzipien der Sprachentwickelung // Internationale Zeitschrift für Allgemeine Sprachwissenschaft.– Leipzig, 1885.– Bd. 2.– S. 258–268.

21. Kruszewski M. Przyczynek do historyi pierwotnych samogłosek długich // Prace Filologiczne.– Warszawa, 1885.– T. 1, zesz. 1.– S. 91–101.

1887

22. Kruszewski N. Prinzipien der Sprachentwickelung // Internationale Zeitschrift für Allgemeine Sprachwissenschaft.– Leipzig, 1887.– Bd. 3.– S. 145–187.

Рукописні матеріали[1]

23. Крушевский Н. [Конспекты иностранных книг. 1881–1882 г.].– [Б. г.].– 89 л.

24. Крушевский Н. [Лексический материал к курсу лекций по древнеиндоевропейскому, древнегреческому и латинскому

[1] Усі рукописні матеріали зберігаються в архіві РАН (Санкт-Петербург) ф. 898, р. IV, оп. 62, № 1–8.

языкам, читанных в 1883–1884 академический год].– [Б.г.].– 28 л.

25. Крушевский Н. [Сравнительная фонетика древнейших представителей ариоевропейских семей языков: Курс лекций. 1883–1884 учеб. год].– [Б. г.].– 37 л.

26. Крушевский Н. [Лексический материал по древним индоевропейским языкам: санскритскому, балтийскому, персидскому и другим].– [Б. г.].– 37 л.

27. Крушевский Н. [Лингвистические материалы и наброски по сравнительным индоевропейским языкам и другим].– [Б. г.].– 11 л.

28. Крушевский Н. [Материалы к лекциям по лингвистической палеонтологии].– [Б. г.].– 19 л.

29. Крушевский Н. [Материалы по сравнительной грамматике древнеиндоевропейских языков].– [Б. г.].– 25 л.

30. Крушевский Н. [Материалы по сравнительной фонетике славянских языков].– [Б. г.].– 10 л.

Посмертні видання

1890

31. Kruszewski N. Prinzipien der Sprachentwickelung // Internationale Zeitschrift für Allgemeine Sprachwissenschaft.– Leipzig, 1890.– Bd. 5.– S. 133−144; 339−360.

1891

32. Крушевский Н. В. Очерки по языковедению. I. Французская грамматика / Посмерт. изд. с предисл. и под ред. проф. В. А. Богородицкого // Рус. филолог. вестн.– Варшава, 1891.– Т. 25.– С. 253−271.

33. Крушевский Н. В. Очерки по языковедению. I. Французская грамматика / Посмерт. изд. с предисл. и под ред. проф. В. А. Богородицкого // Рус. филолог. вестн.– Варшава, 1891.– Т. 26.– С. 173−186.

34. Крушевский Н. В. Очерки по языковедению. I. Французская грамматика / Посмерт. изд. с предисл. и под ред. проф. В. А. Богородицкого.– Варшава, 1891.– 32 с.– Отд. отт.

1892

35. Крушевский Н. В. Очерки по языковедению. II. Антропофоника / Посмерт. изд. с предисл. и под ред. проф. В. А. Богородицкого // Рус. филолог. вестн.– Варшава, 1892.– Т. 28, № 3.– С. 266–290.

1894

36. Крушевский Н. В. Очерки по языковедению. II. Антропофоника / Посмерт. изд. с предисл. и под ред. проф. В. А. Богородицкого // Рус. филолог. вестн.– Варшава, 1894.– Т. 31, № 1/2.– С. 66–83.

37. Крушевский Н. В. Важнейшие данные фонетики романских языков // Уч. зап. императ. Казан. ун-та.– Казань, 1894.– Март–апр., кн. 2.– С. 99–120.

38. Крушевский Н. В. Важнейшие данные фонетики романских языков.– Казань, 1894.– 22 с.– Отд. отт.

39. Крушевский Н. В. Предмет, деление и метод науки о языке. Вступительная лекция, читанная Н. В. Крушевским 15 января 1880 г. // Рус. филолог. вестн.– Варшава, 1894.– Т. 31, № 1/2.– С. 84–90.

Перевидання праць

1956

40. Крушевский Н. В. Предмет, деление и метод науки о языке // Хрестоматия по истории языкознания XIX–XX веков / Сост. В. А. Звегинцев.– М., 1956.– С. 241–246.

41. Крушевский Н. В. Очерк науки о языке: (Извлечения) // Хрестоматия по истории языкознания XIX–XX веков / Сост. В. А. Звегинцев.– М., 1956.– С. 246–251.

1960

42. Крушевский Н. В. Предмет, деление и метод науки о языке // Звегинцев В. А. История языкознания XIX−XX веков в очерках и извлечениях: В 2 ч.– 2-е изд., доп.− М., 1960.– Ч. 1.– С. 247−252.

43. Крушевский Н. В. Очерк науки о языке: (Извлечения) // Звегинцев В.А. История языкознания XIX−XX веков в очерках и извлечениях: В 2 ч.– 2-е изд., доп.− М., 1960.– Ч. 1.– С. 252−257.

1964

44. Крушевский Н. В. Предмет, деление и метод науки о языке // Звегинцев В. А. История языкознания XIX−XX веков в очерках и извлечениях: В 2 ч.– 3-е изд., доп.− М., 1964.– Ч. 1.– С. 284−289.

45. Крушевский Н.В. Очерк науки о языке: (Извлечения) // Звегинцев В. А. История языкознания XIX−XX веков в очерках и извлечениях: В 2 ч.– 3-е изд., доп.− М., 1964.– Ч. 1.– С. 289−294.

1965

46. Крушевский Н. В. Очерк науки о языке // Хрестоматия по истории грамматических учений в России / Сост. В. В. Щеулин, В. И. Медведева.– М., 1965.– С. 299−312.

47. Крушевский Н. В. Лингвистические заметки // Хрестоматия по истории грамматических учений в России / Сост. В. В. Щеулин, В. И. Медведева.– М., 1965.– С. 312−313.

1967

48. Kruszewski M. O “analogii” i “etymologii ludowej” (Volksetymologie) // Kruszewski M. Wybór pism / Z przedmowami

Jerzego Kuryłowicza i Romana Jakobsona / Przekładów dokonali Jerzy Kuryłowicz i Krystyna Pomorska.– Wrocław; Warszawa; Kraków, 1967.– S. 3–12.

49. Kruszewski M. Uwagi językoznawcze // Kruszewski M. Wybór pism / Z przedmowami Jerzego Kuryłowicza i Romana Jakobsona / Przekładów dokonali Jerzy Kuryłowicz i Krystyna Pomorska.– Wrocław; Warszawa; Kraków, 1967.– S. 13–24.

50. Kruszewski M. O obocznościach dźwiękowych // Kruszewski M. Wybór pism / Z przedmowami Jerzego Kuryłowicza i Romana Jakobsona / Przekładów dokonali Jerzy Kuryłowicz i Krystyna Pomorska.– Wrocław; Warszawa; Kraków, 1967.– S. 25–46.

51. Kruszewski M. Zarys nauki o języku // Kruszewski M. Wybór pism / Z przedmowami Jerzego Kuryłowicza i Romana Jakobsona / Przekładów dokonali Jerzy Kuryłowicz i Krystyna Pomorska.– Wrocław; Warszawa; Kraków, 1967.– S. 47–150.

52. Kruszewski M. Zamawiania jako rodzaj rosyjskiej poezji ludowej // Kruszewski M. Wybór pism / Z przedmowami Jerzego Kuryłowicza i Romana Jakobsona / Przekładów dokonali Jerzy Kuryłowicz i Krystyna Pomorska.– Wrocław; Warszawa; Kraków, 1967.– S. 151–171.

1973

53. Крушевский Н. В. К вопросу о гуне. Исследование в области старославянского вокализма (1881) // Хрестоматия по истории русского языкознания / Сост. Ф. М. Березин; Под ред. чл.-корр. АН СССР Ф. П. Филина.– М., 1973.– С. 405−410.

54. Крушевский Н. В. Очерки по языковедению (1891) // Хрестоматия по истории русского языкознания / Сост. Ф. М. Березин; Под ред. чл.-корр. АН СССР Ф. П. Филина.– М., 1973.– С. 410−412.

55. Крушевский Н. В. Предмет, деление и метод науки о языке // Хрестоматия по истории русского языкознания / Сост.

Ф. М. Березин; Под ред. чл.-корр. АН СССР Ф. П. Филина.– М., 1973.– С. 412−417.

56. Крушевский Н. В. Очерк науки о языке (1883) // Хрестоматия по истории русского языкознания / Сост. Ф. М. Березин; Под ред. чл.-корр. АН СССР Ф. П. Филина.– М., 1973.– С. 417−433.

1976

57. Крушевский Н.В. Очерк науки о языке // Общее языкознание: Хрестоматия / Сост. Б.И. Косовский; Под ред. А. Е. Супруна.– Минск, 1976.– С. 289−423.

1995

58. Kruszewski M. On Sound Alternation (1881) (Ueber die Lautabwechslung) // Kruszewski M. Writings in General Linguistics / Edited with an Introduction by Konrad Koerner.– Amsterdam; Philadelphia, 1995.– P. 3−34.

59. Kruszewski M. An Outline of Linguistic Science (1883) (Очерк науки о языке) // Kruszewski M. Writings in General Linguistics / Edited with an Introduction by Konrad Koerner.– Amsterdam; Philadelphia, 1995.– P. 35−174.

1998

60. Крушевский Н. В. Заговоры как вид русской народной поэзии (1876) // Крушевский Н. В. Избр. работы по языкознанию / Отв. ред. чл.-корр. РАН В. Н. Ярцева.– М., 1998.– С. 25−47.

61. Крушевский Н. В. Об аналогии и народной этимологии (1879) // Крушевский Н. В. Избр. работы по языкознанию / Отв. ред. чл.-корр. РАН В. Н. Ярцева.– М., 1998.– С. 48−58.

62. Крушевский Н. В. Лингвистические заметки: I. Новейшие открытия в области ариоевропейского вокализма. II. Изменение согласных групп вида ЕЕ. III. О морфологической абсорбции (1880) // Крушевский Н. В. Избр. работы по язы-

кознанию / Отв. ред. чл.-корр. РАН В. Н. Ярцева.– М., 1998.– С. 59−64.

63. Крушевский Н. В. Предмет, деление и метод науки о языке (1880) // Крушевский Н. В. Избр. работы по языкознанию / Отв. ред. чл.-корр. РАН В. Н. Ярцева.– М., 1998.– С. 65−70.

64. Крушевский Н. В. К вопросу о гуне: Исследование в области старославянского вокализма (1881) // Крушевский Н. В. Избр. работы по языкознанию / Отв. ред. чл.-корр. РАН В. Н. Ярцева.– М., 1998.– С. 71−95.

65. Крушевский Н. В. Очерк науки о языке (1883) // Крушевский Н. В. Избр. работы по языкознанию / Отв. ред. чл.-корр. РАН В. Н. Ярцева.– М., 1998.– С. 96−222.

66. Крушевский Н. В. Очерки по языковедению: I. Французская грамматика (1891) // Крушевский Н. В. Избр. работы по языкознанию / Отв. ред. чл.-корр. РАН В. Н. Ярцева.– М., 1998.– С. 223−226.

2002

67. Крушевський М. Замовляння як вид російської народної поезії / Упоряд., перекл., вступ. ст., дод. З. О. Пахолок.– Луцьк: Вісник і К°, 2002.– 192 с.: іл.

2004

68. Крушевський М. Вісім гімнів Рігведи / Упоряд., вступ. ст., дод. З. О. Пахолок.– Луцьк: Вид-во «Волинська мистецька агенція “Терен”», 2004.– 137 с.:іл.

Хронологія життя і наукової діяльності видатного мовознавця

1851 р., 6(18) грудня	Миколай Крушевський народився в Луцьку, в сім'ї городничого.
1852 р., 11 лютого	був охрещений в Луцькій кафедральній римо-католицькій церкві.
1852 р.	батька М. Крушевського перевели до Ковеля на посаду городничого, сім'я переїхала до цього міста.
1854 р., 27 жовтня	народився брат Вікентій-Ілля.
1858 р., 23 листопада	народився брат Климентій.
1859 р.	народився брат Олександр-Альберт.
1861 р.	батько М. Крушевського вийшов у відставку.
1862–1865 рр.	навчався в Луцькому повітовому дворянському училищі.
1866–1871 рр.	навчався у Холмській греко-уніатській гімназії.
1868 р., 8 грудня	народилася сестра М. Крушевського Марія.
1871–1875 рр.	навчався у Варшавському університеті на історико-філологічному факультеті.
1872 р.	познайомився з викладачем кафедри римської літератури І. В. Цвєтаєвим.

1875 р., 25 січня	написав дипломну роботу “Замовляння”, яка у друкованому вигляді отримала назву “Замовляння як вид російської народної поезії”.
1875 р., липень	пройшов лікувальний курс у Фюрстенгофі у Штірії (федеральна земля в Австрії).
1875 р.	одружився з Юлією Олександрівною Ханкевич.
1875 р., 12 серпня – 1878 р., 18 жовтня	працював викладачем давніх мов у Троїцькій гімназії Оренбурзької губернії.
1875р., 1 грудня – 1878 р., 1 серпня	був класним наставником у Троїцькій гімназії.
1878 р., 10 червня	народилася донька Вацла́ва.
1878 р., 5 липня	помер батько Вацлав Крушевський.
1878 р., 28 жовтня	звільнився з роботи в Троїцькій гімназії та разом із сім’єю переїхав до Казані.
1878 р., 18 жовтня – 1879 р., 1 грудня	був понадштатним професорським стипендіатом Казанського університету.
1879 р., 7 січня	закінчив переклад із санскриту “Восьми гімнів Рігведи”.
1879 р.	написав “Звіт про заняття порівняльним мовознавством за період від 15 грудня 1878 р. по 1 жовтня 1879 р.”.
1879 р., 5 червня	народилася донька Станіслава.

1879 р.	отримав кандидатське звання за роботу “Спостереження над деякими фонетичними явищами, пов’язаними з акцентуацією”.
1879 р., 1 грудня – 1881 р., 18 червня	працював приват-доцентом порівняльної граматики індоєвропейських мов і санскриту Казанського університету.
1880 р., 25 липня	закінчив працю “Лінгвістичні замітки”.
1880 р., 15 січня	виступив із лекцією “Предмет, поділ і метод науки про мову. Вступна лекція, що була прочитана М. В. Крушевським 15 січня 1880 р.”.
1881 р.	отримав ступінь магістра за кандидатську дисертацію “До питання про гуну. Дослідження в галузі старослов’янського вокалізму”.
1881 р., 30 травня	обраний доцентом кафедри порівняльної граматики індоєвропейських мов.
1881–1886 р., 7 січня	працював учителем російської мови та літератури у Родіонівському інституті благородних дівиць.
1881–1882 рр.	разом із В. В. Радловим керував домашніми практичними заняттями, які відбувалися на квартирах викладачів.
1882 р.	перебував у відрядженні з науковою метою в Хорватії на Кварнерійських островах, які знаходяться в Адріатичному морі.
1882–1883 рр.	разом із Я. І. Бодуеном де Куртене керував домашніми практичними заняттями, які призвели до появи наукового напряму, відомого під назвою “Казанська лінгвістична школа”.

1883 р., 27 травня	отримав ступінь доктора за дисертацію “Нарис науки про мову”.
1883 р., 31 травня	обраний екстраординарним професором кафедри порівняльної граматики індоєвропейських мов Казанського університету.
1884 р., 24 липня	народився син Маріан-Оскар.
1884 р., 3 листопада – 1885 р., 17 січня	на засіданнях Казанського товариства археології, історії та етнографії читав реферат “Лінгвістична археологія”.
1885 р., літо	проходив лікувальний курс у Пагеринку поблизу Граца (Австрія).
1885 р., серпень-вересень	був присяжним суддею у Казані.
1885 р., 2 грудня	народилася донька Берта-Юстина.
1886 р., 25 січня	подав у відставку в зв’язку з погіршенням стану здоров’я.
1887 р., 31 жовтня (12 листопада), 21 година	помер у Казані, похований на католицькому цвинтарі.

Каталог матеріалів про Миколая Крушевського з фондів Волинського краєзнавчого музею•

Матеріали, які лягли в основу музейного фонду славетного волинянина Миколая Крушевського, є результатом пошукової архівної роботи З. О. Пахолок, вони складають 130 одиниць збереження. На їх основі укладено каталог-довідник, який складається з шести розділів: книги; фото; документи; публікації З. О. Пахолок; матеріали конференцій, преса; додатки. У кожному розділі матеріали розташовані за найбільш раціональним, тематично-хронологічним принципом. Ілюстровані матеріали позначені зірочкою над порядковим номером.

Студентська праця М. Крушевського "Замовляння як вид російської народної поезії" не втратила свого значення та актуальності й сьогодні, оскільки в ній молодий мовознавець дає точне визначення замовлянням і трактує їх з позицій психологізму, залучаючи до аналізу відомості про первісну людину. Але наукова розвідка стала бібліографічною рідкістю, тому З. О. Пахолок здійснила переклад з російської мови, зробила ґрунтовні додатки, написала вступну статтю і за власний кошт видала книжку. Коштом упорядниці видано ще дві книжки: "Вісім гімнів Рігведи" – переклад М. Крушевського з санскриту окремих гімнів головної і єдиної пам'ятки ведійських аріїв Рігведи, у якій містяться джерела великої культури Давньої Індії – і біобібліографічний покажчик по М. Крушевському.

• Несторук І., Пахолок З. Миколай Крушевський – видатний мовознавець з Волині. Каталог матеріалів з фондів Волинського краєзнавчого музею // Волинський музей: історія і сучасність. – Вип. 4. – Луцьк, 2009. – С. 80–85.

Стаття Бодуена де Куртене "Миколай Крушевський, його життя і наукові праці" у 2005 році була перекладена з польської мови на англійську Вайлесом Бровне і видана окремою книжкою у Кракові.

Вдалося віднайти три фото М. Крушевського. Фото, яке зберігається у Волинському краєзнавчому музеї, привезено з Казані, де воно представлено в експозиції Казанського університету. Фото Вацлава Крушевського, що походив з волинського містечка Заслав (нині Ізяслав), батька вченого, – є поки що єдиним зображенням волинського городничого.

Документи про родину Крушевських зберігаються у Житомирському обласному архіві. Цінними є фотокопія біографії Вацлава Крушевського і виписки з метричної книги про народження Миколая та його братів Вікентія-Іллі та Климентія. З Холмського архіву привезено фотокопію атестату успішності М. Крушевського, який у 1866–1871 роках навчався у Холмській греко-уніатській гімназії.

Решта документів стосується казанського періоду наукової діяльності М. Крушевського. Це фотокопії документів, які зберігаються в Татарстані.

Серед публікацій З. О. Пахолок, присвячених М. Крушевському, виділяється ґрунтовна стаття "Рід Крушевських – духовний феномен на порубіжжі культур і епох", в якій розглядається походження представників шляхетної родини.

До п'ятого розділу каталогу увійшли афіша і запрошення на презентацію україномовного видання книжки М. Крушевського "Замовляння як вид російської народної поезії", афіша і запрошення українською та польською мовами на урочистості з нагоди 155-ї річниці від дня народження М. Крушевського, які проходили 6 грудня 2006 року у Волинському університеті.

У додатках представлено фото Казані XIX ст. – місця, пов'язані з перебуванням М. Крушевського.

Кружка з зображенням мовознавця і написом "Завдяки Вам повертається ім'я" була подарована З. О. Пахолок дирек-

тору Волинського краєзнавчого музею А. М. Силюку, який сприяв дослідниці на всіх етапах її пошукової роботи.

У портретній галереї визначних постатей України, яку створив луцький майстер-вишивальник Юрій Емануїлович Савка, є вишитий портрет Миколая Крушевського, подарований майстром у 2007 році на постійне зберігання у музеї.

2010 року народний майстер Микола Олександрович Герун, який мешкає у смт. Ківерці поблизу Луцька, створив скульптурний портрет Миколая Крушевського (дерево липи, різьба, шліфування, тонування під бронзу; вис. 42 см), який нині зберігається у фондах Волинського краєзнавчого музею.

Це були перші вироби декоративно-прикладного мистецтва, які увічнювали образ вченого.

Наявність матеріалів, пов'язаних з Миколаєм Крушевським, розширило виставкову діяльність Волинського краєзнавчого музею. Так, у 2001 році завідувач відділом давньої історії О. Д. Огнєва і науковий співробітник відділу О. Є. Златогорський організували у Волинському краєзнавчому музеї виставку, присвячену Крушевському-санскритологу. У 2002 році ці ж працівники розгорнули виставку в читальному залі історичного факультету Волинського університету під час презентації україномовного видання книжки М. Крушевського "Замовляння як вид російської народної поезії". У 2004 році науковий співробітник відділу Давньої історії О. Є. Златогорський створив виставку "Діячі польської культури на Волині". На ній М. Крушевському була присвячена одна вітрина. Під час святкування 155-ї річниці від дня народження видатного мовознавця у Волинському університеті завідувач відділом давньої історії О. А. Бірюліна і науковий співробітник відділу В. А. Білик експонували виставку "Фонд Миколая Крушевського у Волинському краєзнавчому музеї", яка налічувала сорок одну одиницю збереженння.

Завдання каталога-довідника полягає у повному представленні фондових матеріалів про життя, творчість і вшанування пам'яті видатного мовознавця з Волині Миколая Крушеського.

Список скорочень

Б.д.	Без дати
ВКМ	Волинський краєзнавчий музей
ВНУ	Волинський національний університет
Д	Група зберігання "Декоративно-прикладне мистецтво"
ДМ	Група зберігання "Фонд допоміжних матеріалів"
Інв. №	Інвентарний номер
КДФ	Група зберігання "Книги, документи, фото"
Окр. відб.	Окремий відбиток
РП	Республіка Польща
РЗ	Група зберігання "Речовий фонд. Дерево, кістка, скло, кераміка"
С	Група зберігання "Скульптура"
*	Позиція проілюстрована

І. Книги

1*. Крушевський М. Замовляння як вид російської народної поезії / Упорядкування, переклад з російської мови, вступна стаття, додатки З. О. Пахолок. – Луцьк: Вісник і К°, 2002. – 192 с., іл.

ВКМ. Інв. №№ КДФ – 18078; ДМ – 42656.

У примірнику Інв. № КДФ – 18078 дарчий підпис: "Волинському краєзнавчому музею з вдячністю за співпрацю. Упорядниця. 24.09.2002".

2*. Крушевський М. Вісім гімнів Рігведи / Упорядкування, вступна стаття, додатки З. О. Пахолок. – Луцьк: Вид-во «Волинська мистецька агенція "Терен"», 2004. – 137 с., іл.

ВКМ. Інв. №№ КДФ – 18646; ДМ – 45199.

У примірнику інв. № КДФ – 18646 дарчий підпис: “Волинському краєзнавчому музею щиро від упорядниці. 30.03.04”.

3. Крушевський М. Біобібліографічний покажчик / Передмова, нарис, хронологія, укладання З. О. Пахолок. – Луцьк: Вид-во «Волинська мистецька агенція “Терен”», 2005. – 136 с.

ВКМ. Інв. № КДФ – 19113.

Примірник з дарчим підписом упорядника: “Вельмишановному Анатолію Михайловичу з побажанням щасливої земної долі. 12.10.05”.

4. Baudouin de Courtenay J. Mikołay Kruszewski, his life & scholarly work – Бодуен де Куртене Я. І. Миколай Крушевський, його життя і наукові праці. Krakow, 2005. Kśięgarnia Akademicka.

ВКМ. Інв. № КДФ – 19698.

Примірник з дарчим підписом З. О Пахолок: “Дар Волинському краєзнавчому музею від дослідниці життя і наукової спадщини Миколая Крушевського, ім’я якого має увійти в серце кожного волинянина. 28.04.07”.

5. Janina Znamirowska. Poezja powstania styczniowego. Zarys ideologii (Яніна Знаміровська. Поезія повстання січневого. Нарис ідеології). – Львів, друкарня імені Оссолінських. – 1938 р. – 11 с. З дарчим підписом авторки: 13.V.1939 r. Kochanej Cioci Waci – na pamiątkę ułatwienia mi dostępu do Biblioteki Wojskowej, gdzie niniejsza praca swój początek wzięła – przesyłam ten fragment. Inka. Яніна Знаміровська – онука Миколая Крушевського, донька Станіслави. “Ciocia Vacia” – донька М. Крушевського – Вацлава. ДМ – 62650.

ІІ. Фото

6*. Миколай Крушевський – лінгвіст, санскритолог, уродженець м. Луцька. Фотокопія ч/б.

ВКМ. Інв. №№ ДМ – 28340/1, 28340/2.

7. Вацлав Крушевський – батько М. Крушевського. Ксерокопія; фото ч/б.

ВКМ. Інв. №№ ДМ – 43371/1, 43371/2; 45993.

8. Онучки Миколая Крушевського зліва Інка (Яніна), донька Станіслави, у 5-річному віці; Славка (Веслава), донька Вацлави, у 9-річному віці. 1910 р., Закопане. Фото ч/б. ДМ – 62651.

9. Станіслава Знаміровська, донька Миколая Крушевського. Равенсбрюк, 1944. Фото ч/б. ДМ – 62652.

III. Документи

10. Виписка з метричної книги про народження К. В. Крушевського – брата Миколая Крушевського. 30 березня 1861 року. Фотокопія.

ВКМ. Інв. № ДМ – 22325 (2 с.).

11. Виписка з метричної книги про народження В. В. Крушевського – брата М. Крушевського. 30 березня 1861 року.

ВКМ. Інв. № ДМ – 22323 (2 с.).

12. Виписка з метричної книги про народження Миколая Крушевського. 1861р.

ВКМ. Інв. №№ ДМ – 22318 (2 с.), 22326 (2 с.).

13. Медична довідка, видана М. Крушевському для вступу в навчальний заклад; м. Ковель, 1 серпня 1865 р. Фотокопія.

ВКМ. Інв. № ДМ – 23222.

14. Свідоцтво, видане Волинським губернатором синам Вацлава Крушевського – Миколаю, Вікентію-Іллі, Климентію про те, що вони не позбавлені прав громадянського стану за політичні і кримінальні справи, для подання у Волинське дворянське депутатське зібрання. 15 червня 1868 р., м. Житомир. Фотокопія.

ВКМ. Інв. № ДМ – 22321.

15. Свідоцтво, видане дворянам Волинської губернії – Миколаю, Вікентію-Іллі, Климентію Крушевським про те, що вони не позбавлені прав громадянського стану за політичні і кримінальні злочини, за які під слідством не знаходяться, для подання у депутатське зібрання. 20 червня 1868 р., м. Житомир. Фотокопія.

ВКМ. Інв. № ДМ – 22320.

16. Біографія Вацлава Крушевського – батька Миколая Крушевського – для подання у Волинське дворянське депутатське зібрання, видана 24 лютого 1869 р. Фотокопія.

ВКМ. Інв. № ДМ – 22328 (4 с.).

17. Прохання Вацлава Крушевського про зарахування до дворянської родословної книги його синів. 8 квітня 1869 р. Фотокопія.

ВКМ. Інв. № ДМ – 22327 (4 с.).

18. Прохання Вацлава Крушевського про утвердження його в дворянстві. 2 вересня 1869 р. Фотокопія.

ВКМ. Інв. № ДМ – 22317 (2 с.).

19*. Атестат успішності Холмської чоловічої класичної гімназії для греко-уніатського населення, виданий Миколаю Крушевському. Холм, 18 червня 1871 р. Фотокопія.

ВКМ. Інв. № ДМ – 23238/3.

20*. Розклад занять на історико-філологічному факультеті Варшавського університету на І півріччя 1873/74 н. р., де навчався М. Крушевський (ксерокопія) з супровідним листом Державного архіву у Варшаві (РП) № 990/19–92 від 25.08.1992 р.

ВКМ. Інв. №№ ДМ – 61723/1, 61723/2.

21. Рекомендація професора І. О. Бодуена де Куртене в Історико-філологічний факультет Імператорського Казанського університету про зарахування М. В. Крушевського в понадштатні професорські стипендіати Імператорського Казанського університету; м. Казань, 8 жовтня 1878 р. Фотокопія.

ВКМ. Інв. № ДМ – 23219 (3 с.).

22. Клопотання професора І. О. Бодуена де Куртене про призначення кандидату філологічних наук М. В. Крушевському понадштатної стипендії в розмірі 600 рублів за піврічну роботу над перекладами восьми гімнів з Рігведи; м. Казань, 17 грудня 1878 р. Фотокопія.

ВКМ. Інв. № ДМ – 23207 (4 с.).

23. Прохання М. В. Крушевського про присвоєння йому звання приватного доцента порівняльної граматики індоєвропейських мов і розпорядження про викладання на Історико-філологічному факультеті; м. Казань, 9 квітня 1879 р. Фотокопія.

ВКМ. Інв. № ДМ – 23229.

24. Відгук професора І. О. Бодуена де Куртене про дисертацію професорського стипендіата, кандидата філологічних наук М. В. Крушевського "Наблюдения над некоторыми фонетическими явлениями, связанными с акцентуацией"; м. Казань, 18 квітня 1879 р.

ВКМ. Інв. № ДМ – 23235 (2 с.).

25. Програма читання лекцій з мовознавства приват-доцента М. Крушевського на 1879-80 рр. Незакінчений варіант. Фотокопія.

ВКМ. Інв. № ДМ – 23236 (2 с.).

26. Програма читання лекцій з мовознавства приват-доцента М. Крушевського на 1879–80 рр.; м. Казань, 29 жовтня 1879 р. Фотокопія.

ВКМ. Інв. № ДМ – 23237 (2 с.).

27. Заява М. В. Крушевського про передачу документів з Троїцької гімназії Оренбурзької губернії, де він вчителював; м. Казань, 14 лютого 1880 р.

ВКМ. Інв. № ДМ – 23240.

28. Програма іспитів на ступінь магістра порівняльного мовознавства, складена М. В. Крушевським та І. О. Бодуеном де Куртене; м. Казань, 3 квітня 1880 р. Фотокопія.

ВКМ. Інв. № ДМ – 23226 (7 с.).

29. Програма читання лекцій з порівняльної фонетики російської мови на 1880 р. приват-доцента М. В. Крушевського; м. Казань, 9 квітня 1880 р. Фотокопія.

ВКМ. Інв. № ДМ – 23233 (3 с.).

30. Задачі для письмових відповідей М. В. Крушевського з порівняльної граматики індоєвропейських мов і санскриту; м. Казань, 10 квітня 1880 р. Фотокопія.

ВКМ. Інв. № ДМ – 23215 (4 с.).

31. Письмові відповіді з порівняльної граматики М. В. Крушевського з позитивним відгуком професора І. О. Бодуена де Куртене; м. Казань, 10 квітня 1880 р. Фотокопія.

ВКМ. Інв. № ДМ – 23217 (5 с.).

32. Програма з санскриту, складена М. В. Крушевським, м. Казань, 11 квітня 1880 р. Фотокопія.

ВКМ. Інв. № ДМ – 23216 (4 с.).

33. Задачі для письмових відповідей з санскриту М. В. Крушевського; м. Казань, 12 квітня 1880 р. Фотокопія.

ВКМ. Інв. № ДМ – 23213 (2 с.).

34. Письмові відповіді з санскриту М. В. Крушевського, з позитивним відгуком професора І.О. Бодуена де Куртене; м. Казань, 13 квітня 1880 р. Фотокопія.

ВКМ. Інв. № ДМ – 23214 (3 с.).

35. Письмова відповідь з мовознавства студента II курсу С. Буліча, з позитивною оцінкою, яку виставив приват-доцент М. В. Крушевський.

ВКМ. Інв. № ДМ – 23239 (4 с.).

36. Заява М. В. Крушевського в ректорат Історико-філологічного факультету Імператорського Казанського університету про читання лекцій на 1880–1881 навчальний рік; м. Казань, 26 травня 1880 р. Фотокопія.

ВКМ. Інв. № ДМ – 23234.

37. Звіт про заняття професорського стипендіата М. В. Крушевського за другу половину 1879–1880 навчального року; м. Казань, 6 вересня 1880 р. Фотокопія.

ВКМ. Інв. № ДМ – 23230.

38. Програма іспитів з грецької і латинської мов на здобуття ступеня магістра порівняльного мовознавства. Казань, 30 жовтня 1880 р. Фотокопія.

ВКМ. Інв. № ДМ – 23243 (7 с.).

39. Розклад годин викладання на Історико-філологічному факультеті на 1880–1881 академічний рік; м. Казань. Фотокопія.

ВКМ. Інв. № ДМ – 23241.

40. Заява-прохання М. В. Крушевського про розгляд і призначення диспуту з магістерської дисертації на тему: “До питання про гуну. Дослідження в галузі старослов’янського вокалізму”; м. Казань, 31 березня 1881 р. Фотокопія.

ВКМ. Інв. № ДМ – 23218.

41. Заява приват-доцента М. В. Крушевського про закордонну відпустку; м. Казань, 23 квітня 1881 р. Фотокопія.

ВКМ. Інв. № ДМ – 23231.

42*. Свідоцтво про присвоєння М. В. Крушевському вченого ступеня Магістра порівняльного мовознавства на основі захисту твору: “До питання про гуну. Дослідження в галузі старослов’янського вокалізму”; м. Казань, 22 червня 1881 р. Фотокопія.

ВКМ. Інв. № ДМ – 23242.

43. Розклад годин читання лекцій М. В. Крушевським 2-му, 3-му і 4-му курсам на Історико-філологічному факультеті в 1881 навчальному році; м. Казань, 16 вересня 1881 р. Фотокопія.

ВКМ. Інв. № ДМ – 23209.

44. Резолюція на працю С. Буліча на тему “Чередование О, предшествуемого палатальным согласным, с Е”; 24 травня 1882 р. Фотокопія.

ВКМ. Інв. № ДМ – 23208.

45. Програма іспитів із загального мовознавства і порівняльної граматики французької мови для студентів 3-го і 4-го курсів класичної і слов’яно-російської словесності, складена М. В. Крушевським; 28 квітня 1883 р. Фотокопія.

ВКМ. Інв. № ДМ – 23212 (2 с.)

46. Прохання доцента М. В. Крушевського про читання лекцій 3-му і 4-му курсам філологічного факультету з порівняльної фонетики і морфології індоєвропейських мов; м. Казань, 16 травня 1883 р. Фотокопія.

ВКМ. Інв. № ДМ – 23211.

47. Програма іспитів із порівняльної граматики індоєвропейських мов для 3-го і 4-го курсів, складена екстраординарним професором М. В. Крушевським; м. Казань, 3 квітня 1884 р. Фотокопія.

ВКМ. Інв. № ДМ – 23224 (3 с.).

48. Заява екстраординарного професора М. Крушевського про те, що з 18 вересня він буде читати додатковий необов'язковий курс лекцій "Лінгвістична археологія"; м. Казань, 16 вересня 1884 р. Фотокопія.

ВКМ. Інв. № ДМ – 23210.

49. Програма читання лекцій з порівняльної граматики індоєвропейських мов у 1884–1885 навчальному році екстраординарного професора М. Крушевського. Фотокопія.

ВКМ. Інв. № ДМ – 23225 (3 с.).

50*. Програма лекцій екстраординарного професора М. В. Крушевського з кафедри порівняльного мовознавства і санскриту в 1885–1886 академічному році для студентів 3-го і 4-го курсів; м. Казань, 20 березня 1885 р. Фотокопія.

ВКМ. Інв. № ДМ – 23223 (3 с.).

51. Програма з порівняльної фонетики аріоєвропейських мов, складена екстраординарним професором М. В. Крушевським. 10 квітня 1885 р. Фотокопія.

ВКМ. Інв. № ДМ – 23220 (2 с.).

52. Програма з загального мовознавства, складена екстраординарним професором М. В. Крушевським. 15 квітня 1885 р. Фотокопія.

ВКМ. Інв. № ДМ – 23221 (3 с.).

53. Чорновий рукопис програми читання лекцій та розклад занять, складених екстраординарним професором М. В. Крушевським. 23 жовтня. Рік не зазначено. Фотокопія.

ВКМ. Інв. № ДМ – 23206 (3 с.).

54. Програма читання лекцій з порівняльного мовознавства для студентів 1-го курсу, складена М. В. Крушевським. Б. д. Фотокопія.

ВКМ. Інв. № ДМ – 23228 (2 с.).

55. Родовід Крушевських. Б. д. Фотокопія.

ВКМ. Інв. № ДМ – 22319.

56. Запит і довідка про приналежність до дворянського роду Волинської губернії матері М. В. Крушевського – Розалії Венедиктової Крушевської; м. Умань, 21 квітня – 1 травня 1889 р. Фотокопія.

ВКМ. Інв. № ДМ – 22324.

57*. Свідоцтво про закінчення Віленського університету і присвоєння звання доктора філософії Бенедикту Войчинському (зятю М. Крушевського). Польща.

ВКМ. Інв. № ДМ – 61715.

IV. Публікації З. О. Пахолок

58. Забута постать: М. В. Крушевський. 145 років від дня народження // Dziennik Kijowski. – Kijów, 1997. – Styczeń (Nr.2). – S.6

ВКМ. Інв. №№ ДМ – 36035, 34166.

59. Плоды забвения, или Кто зажжет свечу? (Письма Н. В. Крушевского И. В. Цветаеву) // Русский исторический вестник. – Москва, 1999. –Т. 2. – С. 159 – 182. Окр. відб.

ВКМ. Інв. № ДМ – 61724 (13 с.).

60. Письма Николая Крушевского Яну Карловичу // Русский исторический вестник. – Москва, 2000. – Т. 3 – С. 221 – 232. Окр. відб.

ВКМ. Інв. № ДМ – 61725 (6 с.).

61. Рід Крушевських – духовний феномен на порубіжжі культур і епох // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2001. – № 9: Філологічні науки. – С. 79–87.

ВКМ. Інв. № ДМ – 47918 (9 арк.).

62. Nieznany Mikołay Kruszewski //Alma mater. Miesięcznik Universytetu Jagiellońskiego. – Kraków, 2002. – Styczeń (Nr. 37). – S. 17–20.

ВКМ. Інв. №№ ДМ – 41991 (5 арк.); ДМ – 61718.

63. Він увібрав у себе культуру нашого роду // Патріот України. – К., 2002. – 13–19 червня. – (№23). – С. 5 (Ксерокопія).

ВКМ. Інв. № ДМ – 41992.

64. Він мовою світ здолав // Волинські губернські відомості. – Луцьк, 2002. – 12 грудня (№ 50 (117)) – С. 10 (Вирізка з газети).

ВКМ. Інв.№ ДМ – 43047.

65. Видатний мовознавець, уродженець Волині – Миколай Крушевський // Вісник і К°. – Луцьк, 2003. – 30 січня (№ 5(356)). – С. 13 (Ксерокопія).

ВКМ. Інв. № ДМ – 43373.

66. Генеалогія родини лінгвіста Миколая Крушевського (XV–XX ст.) // Dziedzictwo Andrzeja Frycza Modrzewskiego w myśli humanistycznej i politycznej: Materialy z Międzynarodowey konferencji naukowej z okazji 500 rocznicy urodzin Andrzeja Frycza Modrzewskiego. – Toruń, 2004. – S. 703–718 (Ксерокопія).

ВКМ. Інв. № ДМ – 46095.

67. Список публікацій доц. З. О. Пахолок, присвячених Миколаю Крушевському: І. Наукові публікації; ІІ. Науково-популярні публікації.

ВКМ. Інв. № ДМ – 43046 (2 с.).

V. Матеріали конференцій, преса

68. Програма міжнародної конференції “Польские профессора и студенты в университетах России (XIX – начало XX вв.)” Татарстан. Казань. 13–15 жовтня 1992 р.

ВКМ. Інв. № ДМ – 61716.

69. Ольшевський І. Е. Повернення Миколая Крушевського // Луцьк молодий. – Луцьк, 2002. – 17 жовтня (Ч. 27(133)). – С. 8–9.

ВКМ. Інв. № ДМ – 50325.

70. Ткаченко К. Замовляння Крушевського // Книжник-review. – К., 2003. – № 2. – С.8. (Ксерокопія).

ВКМ. Інв. № ДМ – 43372.

71. Златогорський О., Пушкар Н. Крушевськіана Зінаїди Пахолок // Віче. – 07.VIII.2003 р.

72*. Афіша: Презентація україномовного видання книжки Миколая Крушевського "Замовляння як вид російської народної поезії", м. Луцьк, ВДУ, 11.12.2002 р.

ВКМ. Інв. № ДМ – 43049.

73*. Запрошення на презентацію україномовного видання книжки М. Крушевського "Замовляння як вид російської народної поезії". ВДУ, 11.XII.2002 р.

ВКМ. Інв. №№ ДМ – 47628/1, 47628/2; 43048.

74*. Програма конференції "Jan Baudouin de Courtenay (1845–1929) linguist, publicist, man". Kraków, September 19–20, 2005.

ВКМ. Інв. №№ ДМ – 48068; 61722.

75. Афіша конференції "Jan Baudouin de Courtenay (1845–1929) linguist, publicist, man". Kraków, September 19–20, 2005.

ВКМ. Інв. № ДМ – 48063.

76*. Запрошення на урочистості з нагоди 155-ї річниці від дня народження Миколая Крушевського (1851–1887). ВДУ, 06.XII.2006 р.

ВКМ. Інв. № ДМ – 52068.

77*. Zaproszenie w uroczystościach z okazji obchodów 155 rocznicy urodzin Mikolaja Kruszewskiego (1851–1887). 6 grudnia 2006 r., Państwowy Uniwersytet Wołyński.

ВКМ. Інв. № КДФ – 19608; 19609.

78*. Афіша. Вшанування Миколая Крушевського (1851–1887). Палац культури ВДУ, 06.XII.2006 р.

ВКМ. Інв. №№ КДФ –19607; ДМ – 52067/1, ДМ – 52067/2, ДМ – 52067/3; 61721.

VI. Додатки

79*. Троїцьк. Чоловіча гімназія, де у 1875–1878 рр. працював М. Крушевський. Фотокопія ч/б.

Фотокопія з дарчим підписом: “В дар Волынскому краеведческому музею от коллег Троицкого краеведческого музея Челябинской обл. 5.08.2005 г. Директор музея Н. И. Петунина”.

ВКМ. Інв. № ДМ – 47795.

80. Казань. Казанський Богородицький монастир. Фотокопія ч/б.

ВКМ. Інв. № ДМ – 22639.

81. Загальний вид Казані. Кінець XIX ст. Фотокопія ч/б.

ВКМ. Інв. №№ ДМ – 22632, 22625.

82. Казанський університет. Фотокопія ч/б.

ВКМ. Інв. № ДМ – 22637.

83. Казань. Будинок, в якому проживав професор Бодуен де Куртене – наставник М. В. Крушевського, глава Казанської лінгвістичної школи. Фотокопія ч/б.

ВКМ. Інв. № ДМ – 22638.

84. Родіонівський інститут благородних дівиць, в якому викладав російську мову М. В. Крушевський. Фотокопія ч/б.

ВКМ. Інв. № ДМ – 22630.

85. Професор Варшавського університету М. М. Троїцький, в якого вчився М. В. Крушевський. Фотокопія ч/б.

ВКМ. Інв. № ДМ – 22641.

86. Казань. Театральна площа. Фотокопія ч/б.

ВКМ. Інв. № ДМ – 22629.

87. Казань. Готель “Казань”. Фотокопія ч/б.

ВКМ. Інв. № ДМ – 22635.

88. Казань. Вулиця Грузинська. Фотокопія ч/б.

ВКМ. Інв. № ДМ – 22628.

89. Казань. Рибнорядська площа. Сер. XIX ст. Фотокопія ч/б.

ВКМ. Інв. № ДМ – 22640.

90. Казань. Міська Дума та Гостиний двір. Фотокопія ч/б.

ВКМ. Інв. № ДМ – 22636.

91. Казань. Вигляд з р. Казанки на Кремль. ІІ пол. ХІХ ст. Фотокопія ч/б.

ВКМ. Інв. № ДМ – 22626.

92. Казань. Чорне озеро і Чорноозерський сад. Фотокопія ч/б.

ВКМ. Інв. № ДМ – 22633.

93. Казань. Миколаївський сквер. Фотокопія ч/б.

ВКМ. Інв. №№ ДМ – 22627, 22623.

94*. Казань. Державний сад. Фотокопія ч/б.

ВКМ. Інв. № ДМ – 22631.

95*. Казань. Римо-католицька церква. Фотокопія ч/б.

ВКМ. Інв. № ДМ – 22642.

96. Казань. Лядський сад, поруч з яким жив М. В. Крушевський. Фотокопія ч/б.

ВКМ. Інв. № ДМ – 22624.

97*. Казань. Лікарня для душевнохворих, в якій помер М. В. Крушевський. Фотокопія ч/б. ВКМ. Інв. № ДМ – 22634.

98*. Кружка із зображенням М. В. Крушевського. Напис: “Завдяки Вам повертається ім’я”. Фаянс, деколь.

ВКМ. Інв. № РЗ – 3144.

99*. Ю. Е. Савка. Миколай Крушевський. Полотно, ручна вишивка у техніці “хрестик“. 30х40 см.

ВКМ. Інв. № Д – 2157.

100*. М. О. Герун. Миколай Крушевський. Дерево (липа), різьба. Вис. 42 см.

ВКМ. Інв. № С – 74.

101*. Календар настільний на 2003 р.: “Миколай Крушевський (1851–1887). Видатний лінгвіст – уродженець Волині”.

Вкм. Інв. ДМ – 61717.

102*. Конверт поштовий: “Миколай Крушевський (1851–1887)”. Без марки; б/д.

ВКМ. Інв. № ДМ – 61719.

103. Обкладинка книги (варіант). З. Пахолок, І. Несторук. Миколай Крушевський і Волинь. Каталог-довідник.

ВКМ. Інв. № ДМ – 61720/1, 61720/2.

104. Поштівка (відкритий лист), надіслана Зінаїді Пахолок з Української бібліотеки ім. Симона Петлюри в Парижі з подякую за надіслані книги: Брат Віктор. Хрещате, 2002 і Миколай Крушевський. Замовляння, 2002 р. ДМ – 62648.

105. Документ. Лист Зінаїді Пахолок з Амстердаму, в якому йдеться про дослідження нею творчості М. Крушевського. 1993 р. ДМ – 62649.

106. Документ. Лист Пахолок Зінаїді Олександрівні з Російської державної бібліотеки, що містить подяку за надіслані у подарунок книги. 3 серпня 2005 р., №18№/73. ДМ – 62653.

107. Документ. Лист Зінаїді Пахолок від "John Benjamins publishing company", у якому йдеться про надісланий портрет Миколая Крушевського. 30. 11. 1995 р. ДМ – 62654.

108. Документ. Лист Зінаїді Пахолок від "John Benjamins publishing company", з подякою за надіслане фото М. Крушевського, яке було використане в книзі "A Paradigm Lost. The Lingnistic Theory of Mikołaj Kruszewski". 22 листопада 1993 р. ДМ – 62655.

109. Документ. Лист Зінаїді Пахолок з Бібліотеки в Лодзі (Республіка Польща) з подякою за надіслані книги. 24. 05. 2005 р. ДМ – 62656

110. Документ. Лист Зінаїді Пахолок з Гдині від Вацлава Крушевського (родича Миколая Крушевського) з подякою за надіслані книги. 5 грудня 2003 р. ДМ – 62657.

111. Документ. Лист Зінаїді Пахолок від Британської бібліотеки в Лондоні з подякою за надіслані книги. 21 квітня 2008 р. ДМ – 62658.

Зміст

Від редактора 4

Постать Миколая Крушевського
у родинному оточенні 6

Епістолярій вченого. 60

Листи до Івана Цвєтаєва 60

Листи до Яна Карловича 90

Наукові праці Миколая Крушевського. 105

Хронологія життя і наукової діяльності
видатного мовознавця 115

Каталог матеріалів
про Миколая Крушевського з фондів
Волинського краєзнавчого музею 118

Ілюстрації I

Ілюстрації з фондів
Волинського краєзнавчого музею IX

Науково-популярне видання

Зінаїда Пахолок, Ілона Несторук

Миколай Крушевський і Волинь

Каталог-довідник

Коректор ***Н. Ю. Пушкар***
Технічний редактор ***О. В. Матейчук***
Комп'ютерний набір ***З. О. Пахолок***
Верстка ***Н. С. Андреїшин, М. Ф. Мандзюк***

Підписано до друку 05.11.12. Формат 84х106 1/32.
Папір офсетний. Цифровий друк. Гарнітура *Times New Roman*.
Ум. друк. арк. 12,5. Обл. вид. арк. 10,6. Вид. № 28.
Видавництво «Волинянин». 43026, Луцьк, пр. Соборності, 4/132.
Тел. (0332) 25-94-66, 098-031-99-95.
Свідоцтво Державного реєстру видавців України
ДК № 3040 від 03. 12. 2007.

Автори висловлюють вдячність художнику Анатолію Клімову за надання портрету Миколая Крушевського для оформлення обкладинки.

Пахолок З. О., Несторук І. М.

П 21 Миколай Крушевський і Волинь: каталог-довідник / Зінаїда Пахолок, Ілона Несторук. – Луцьк: Волинянин, 2012. – 156 с.; іл.

ISBN 972-966-1599-27-6

До каталогу-довідника включена інформація про генеалогію та науковий доробок видатного уродженця Волині лінгвіста Миколая Крушевського (1851–1887), його листи до І. В. Цвєтаєва та Яна Карловича, а також перелік матеріалів про життя і творчу діяльність, які зберігаються у фондах Волинського краєзнавчого музею.

Для науковців, викладачів, краєзнавців, студентів, усіх, кому цікава постать Миколая Крушевського.

УДК 811(092)
ББК 81д.я2+79.14(4Укр-4Вол)+85я2
П 21

Розалія Крушевська

Герб Абданк

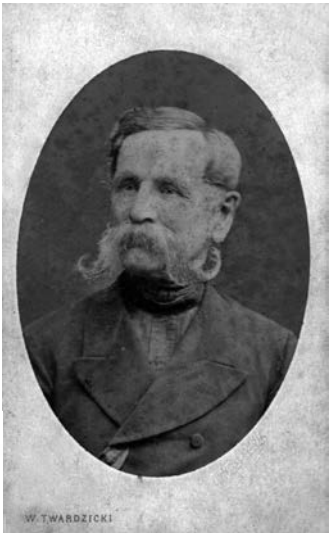

Вацлав Крушевський

Голоби

I

Луцька печатка 1570 р.

Луцьк. Костел св. Петра та Павла

Луцьк. Замок Любарта

Луцьке повітове дворянське училище

Герб Ковеля

Ковель. Міський парк

Ковель. Міське училище

Ковель. Банк

Герб Холма

Костел Піарів

Холмська гімназія

Холм.
Вул. Люблінська

Герб Варшави

Іван Цвєтаєв

Варшавськкий університет

Варшава

Герб Троїцька

Миколай Крушевський (справа) з дружиною Юлією (у другому ряді зліва) та двоє невідомих. Троїцьк, 1878 р.

Троїцьк Оренбурзької губернії

Герб Казані

Я. І. Бодуен де Куртене

Казанський університет

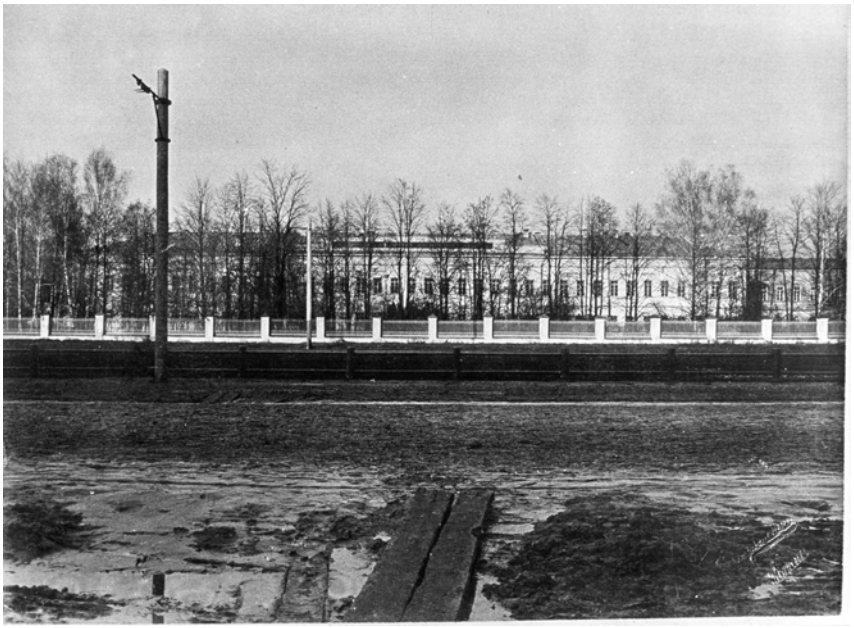

Казань. Родіонівський інститут

Станіслава Крушевська

Зліва направо Веслава,
Яніна, Юстина,
Станіслава Крушевські

6

АТТЕСТАТЪ

19

79

ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКІЙ ФАКУЛЬТЕТЪ.

Дни	Часы	I КУРСЪ.	II КУРСЪ.	III КУРСЪ.	IV КУРСЪ.	
				отдѣлъ классическій	*историческій*	*славяно-русскій*
Понедѣльникъ.	8 — 9	Нѣмецкій языкъ лек. Пржиборовскій ауд. № II.				
	9 — 10				Славянскія древности доц. Первольевъ ауд. N. III.	
	10 — 11	Русская исторія ауд. N. VIII.		Исторія греческой литературы пр. Мржижинскій ауд. N. II.		
	11 — 12		Славянскія нарѣчія доц. Іезбера ауд. N. III.	Объясненіе греческ. автор. пр. Мржижинскій ауд. N. II.		Славянскія нарѣчія доц. Іезбера ауд. N. II.
	12 — 1	Истор. восточныхъ литерат. пр. Левестамъ ауд. N. II.		Исторія Греціи пр. Люперсольскій ауд. N. III.		
	1 — 2	Русскій языкъ лек. Бергъ ауд. N. XII.	Истор. роман. литерат. пр. Левестамъ ауд. N. II.	Объясненіе латин. авторовъ Р. Благовѣщенскій N. III.		
	2 — 3	Исторія русской литературы доц. Яковлевъ ауд. N. III.				
Вторникъ.	8 — 9	Французскій языкъ лек. Плюскій ауд. N. VIII.				
	9 — 10	Русская исторія ауд. N. VIII.			Русская исторія доц. Барсовъ ауд. N. II.	
	10 — 11	Латинская грамматика доц. Цвѣтаевъ ауд. N. II.		Римская исторія пр. Люперсольскій ауд. N. XI.		
	11 — 12	Практическія упражненія доц. Цвѣтаевъ ауд. N. II.		Исторія греческой литературы пр. Мржижинскій ауд. N. III.		
	12 — 1	Древняя Исторія пр. Ковалевскій ауд. N. VIII.		Объясненіе греческ. авторовъ пр. Мржижинскій ауд. N. II.		
	1 — 2	Русскій языкъ лек. Бергъ ауд. N. XII.		Исторія русской литературы доц. Яковлевъ ауд. N. III.		
	2 — 3	Англійскій и Итальянскій языки лл. Бенни и Ладзарини ауд. N. II и III				
Среда.	8 — 9	Нѣмецкій и Французскій языки лл. Пржиборовскій и Плюскій ауд. N. II и VIII.				
	9 — 10		Исторія средн. вѣковъ пр. Павинскій ауд. N. III.	3 курсъ. Исторія древней философіи пр. Струве ауд. N. VIII.		
	10 — 11		Психологія пр. Струве ауд. N. VIII.	Латинская грам. доц. Цвѣтаевъ ауд. N. II.	Исторія Англіи пр. Павинскій ауд. N. III.	
	11 — 12	Греческая грамматика пр. Мржижинскій ауд. N. III.			Новая исторія пр. Ковалевскій ауд. N. VIII.	
	12 — 1	Исторія восточ. литер. пр. Левестамъ ауд. N. II.			Исторія славянскихъ литературъ пр. Макушевъ ауд. N. III.	
	1 — 2	Русскій языкъ лек. Бергъ ауд. N. XII.	Истор. роман. литерат. пр. Левестамъ ауд. N. II.	Объясненіе латин. авторовъ пр. Коссовичъ ауд. N. IV.	Практическія упражненія пр. Макушевъ ауд. N. III.	
		Исторія русской литературы		Исторія римской литературы		
Четвергъ.	8 — 9	Нѣмецкій и Французскій языки лл. Пржиборовскій и Плюскій ауд. N. II и VIII.				
	9 — 10.		Исторія среднихъ вѣковъ пр. Павинскій ауд. N. III.		Славянскія древности доц. Первольевъ ауд. N. II.	
	10 — 11	Русская Исторія ауд. N. VIII.			Исторія Англіи пр. Павинскій ауд. N. III.	
	11 — 12	Славянскія нарѣчія доц. Іезбера ауд. N. III.			Новая исторія пр. Ковалевскій ауд. N. V.	
	12 — 1	Исторія вост. литер. пр. Левестамъ ауд. N. II.	Славянская нарѣчія доц. Іезбера ауд. N. V.	Исторія римской литературы пр. Коссовичъ ауд. N. III.		Славянскія нарѣчія доц. Іезбера ауд. N. V.
	1 — 2	Русскій языкъ лек. Бергъ ауд. N. XII.		Объясненіе латин. авторовъ пр. Коссовичъ ауд. N. III.		Русскій языкъ пр. Колосовъ ауд. N. II.
	2 — 3	Церк.-славянскій языкъ пр. Колосовъ ауд. N. II.				
Пятница.	8 — 9	Нѣмецкій языкъ лек. Пржиборовскій ауд. N. II.				
	9 — 10	Объясненіе латинскихъ авторовъ доц. Цвѣтаевъ ауд. N. II.		3 курсъ. Исторія древней философіи пр. Струве ауд. N. VIII.		
	10 — 11		Психологія пр. Струве ауд. N. V.	Римская исторія пр. Люперсольскій ауд. N. XI.		
	11 — 12	Логика пр. Троицкій ауд. N. XI.		Исторія Греціи пр. Люперсольскій ауд. N. III.		
	12 — 1			4 курсъ. Исторія новой философіи пр. Троицкій ауд. N. XI		
	1 — 2	Русскій языкъ лек. Бергъ ауд. N. XII.		Объясненіе латин. авторовъ Рек. Благовѣщенскій N. III.	Исторія славянскихъ литературъ пр. Макушевъ ауд. N. II.	
	2 — 3				Практическія упражненія пр. Макушевъ ауд. N. II.	
Суббота.	8 — 9	Французскій и Итальянскій языки лл. Плюскій и Ладзарини ауд. N. VIII и II.				
	9 — 10	Объясненіе латинскихъ авторовъ доц. Цвѣтаевъ ауд. N. II.			Славянскія древности доц. Первольевъ ауд. N. III.	
	10 — 11	Русская исторія ауд. N. VIII.			Русская исторія доц. Барсовъ ауд. N. III.	
	11 — 12	Древняя исторія пр. Ковалевскій ауд. N. VIII.				
	12 — 1	Церков.-славян. языкъ пр. Колосовъ ауд. N. II.		4 курсъ. Исторія новой философіи пр. Троицкій ауд. N. XI.		
	1 — 2	Логика пр. Троицкій ауд. N. XI.		Исторія русской литературы пр. Колосовъ ауд. N. II.		
	2 —3	Англійскій языкъ лек. Бенни ауд. N. II.				

X

95

94

16.

Лекціи

По кафедрѣ сравнительнаго языковѣдѣнія и санскрита
въ 1885–1886 академическомъ году для студентовъ
III го и IV го курсовъ.

Экстра ординарный профессоръ Н. В. Крушевскій (6.)

III ій курсъ.

1) Сравнительное языковѣдѣніе (сравнительная фонетика индогерманскихъ языковъ. Вокализмъ. Консонантизмъ). Среда, отъ 12 до 2; четвергъ, отъ 2 до 3. Пособія: A. Schleicher, Indogermanische Chrestomathie. Schriftproben und Lesestücke mit erklärenden Glossaren. 1869.

2) Санскритъ (буквы и звуки, краткое изложеніе фонетики и морфологіи языка, чтеніе, переводъ и разборъ съ грамматическими и сравнительными примѣчаніями драмы Çâkuntalam). Вторникъ, отъ 2 до 3, суббота отъ 12 до 2. Пособіе: A. F. Stenzler, Elementarbuch der Sanskrit-Sprache. Grammatik, Text, Wörterbuch. 1875. Совмѣстительное чтеніе – среда, отъ 2 до 3.

IV ый курсъ.

Этотъ курсъ, какъ выслушавшій уже весь отдѣлъ сравнительнаго языковѣдѣнія, слушаетъ только

ПОДЪ ВЫСОЧАЙШИМЪ ПОКРОВИТЕЛЬСТВОМЪ

ВСЕПРЕСВѢТЛѢЙШАГО, ДЕРЖАВНѢЙШАГО, ВЕЛИКАГО ГОСУДАРЯ

АЛЕКСАНДРА АЛЕКСАНДРОВИЧА,

ИМПЕРАТОРА И САМОДЕРЖЦА ВСЕРОССІЙСКАГО

и прочая, и прочая, и прочая.

ИМПЕРАТОРСКІЙ КАЗАНСКІЙ УНИВЕРСИТЕТЪ

сим свидѣтельствуетъ, что предъявитель сего, кандидатъ Историко-Филологическаго [illegible] *Николай Николаевичъ Крушевскій*, за основаніи представленнаго и публично защищеннаго имъ сочиненія, подъ заглавіемъ: *„По вопросу о прав. Наслѣдованіи и объ отношеніяхъ спорослѣдственскаго поколѣнія"*, удостоенъ Историко-Филологическаго Факультетомъ Императорскаго Казанскаго Университета ученой степени **МАГИСТРА** Сравнительнаго языковѣдѣнія и утвержденъ въ сей степени Совѣтомъ Императорскаго Казанскаго Университета. *Магистру Крушевскому* предоставляются всѣ права и преимущества, имѣющія Россійской Имперіи по степени Магистра сего званія. Въ удостовѣреніе чего, отъ Совѣта Императорскаго Казанскаго Университета выданъ Магистру *Крушевскому* дипломъ сей съ приложеніемъ большой университетской печати. Казань. Іюня 27 дня 1881 года.

Ректоръ ИМПЕРАТОРСКАГО Казанскаго Университета, Ординарный Профессоръ по каѳедрѣ Физіологіи, Докторъ Медицины, Дѣйствительный Статскій Совѣтникъ и Кавалеръ [illegible]

Деканъ Историко-Филологическаго Факультета ИМПЕРАТОРСКАГО Казанскаго Университета, Ординарный Профессоръ по каѳедрѣ Русской исторіи, Докторъ Русской Исторіи, Дѣйствительный Статскій Совѣтникъ и Кавалеръ [illegible]

По подлинному журналу Совѣта N. 170

И. Д. Секретаря Совѣта, Секретарь Правленія, Коллежскій Асессоръ [illegible]

42

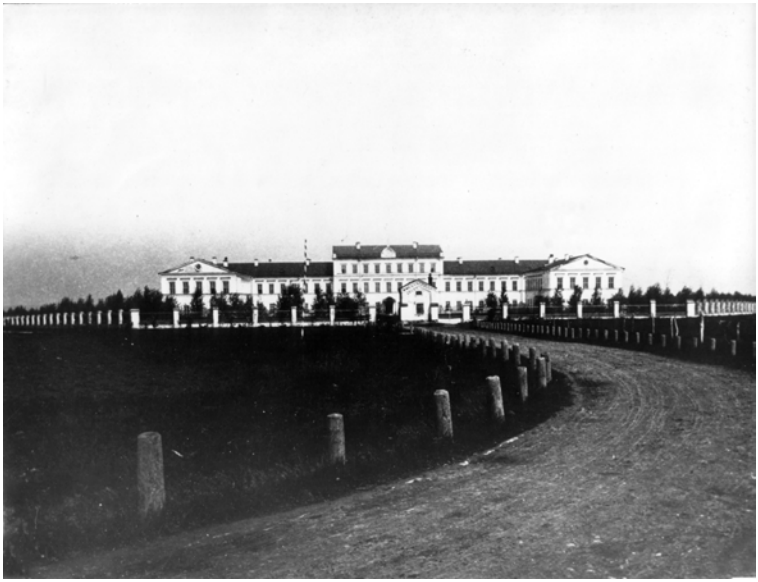

97

VNIVERSITAS VILNENSIS BATOREANA
1578
1919
Q · F · F · F · Q · S.
SUMMIS AUSPICIIS
SERENISSIMAE REIPUBLICAE POLONORUM
QUI
MARIANUS ZDZIECHOWSKI
PHILOSOPHIAE DOCTOR, LITTERARUM UNIVERSARUM PROFESSOR PUBLIC. ORDIN. ACADEMIAE LITTERARUM CRACOVIENSIS SOCIUS
h. t. UNIVERSITATIS VILNENSIS BATOREANAE RECTOR MAGNIFICUS
CASIMIRUS KOLBUSZEWSKI
PHILOSOPHIAE DOCTOR, LITTERARUM POLONICARUM PROFESSOR EXTRAORDINARIUS
h. t. ORDINIS PROFESSORUM ARTIUM QUAE AD HUMANITATEM PERTINENT DECANUS
VINCENTIUS LUTOSŁAWSKI
PHILOSOPHIAE DOCTOR, PHILOSOPHIAE PROFESSOR PUBLIC. ORDIN.
PROMOTOR RITE CONSTITUTUS
IN VIRUM CLARISSIMUM
BENEDICTUM WOYCZYŃSKI
Natione Polonum Petropoli in Russia oriundum,
postquam et dissertatione quae inscribitur: „O rozwoju poglądu Platona na duszę"
et examinibus legitimis primum in philosophia deinde in philologia classica laudabilem doctrinam probavit
. Doctoris philosophiae
nomen et honores, iura et privilegia contulimus in eiusque rei fidem hasce litteras Universitatis sigillo sanciendas curavimus.
VILNAE, ANTE DIEM TERTIUM DECIMUM CALENDAS NOVEMBRES ANNI MILLESIMI NONGENTESIMI VICESIMI QUINTI.
Marianus Zdziechowski
h. t. RECTOR MAGNIFICUS
Casimirus Kolbuszewski
h. t. DECANUS
Vincentius Lutosławski
PROMOTOR

МИКОЛАЙ КРУШЕВСЬКИЙ
Замовляння
ЯК ВИД РОСІЙСЬКОЇ НАРОДНОЇ ПОЕЗІЇ

1

Запрошення
Волинський державний університет
ім. Лесі Українки
Бібліотека
Презентація
україномовного видання книжки
Миколая Крушевського
Замовляння
ЯК ВИД РОСІЙСЬКОЇ НАРОДНОЇ ПОЕЗІЇ
за участю автора проекту
Зінаїди Пахолок
11 грудня 2002 року,
о 14 годині,
за адресою: м. Луцьк,
вул. Шопена, 24
(бібліотека історичної літератури)

73

Волинський державний університет ім. Лесі Українки
Бібліотека
Презентація
україномовного видання книжки
Миколая Крушевського
Замовляння
ЯК ВИД РОСІЙСЬКОЇ НАРОДНОЇ ПОЕЗІЇ
за участю автора проекту
Зінаїди Пахолок
11 грудня 2002 року,
о 14 годині,
за адресою: м. Луцьк, вул. Шопена, 24
(бібліотека історичної літератури)

72

Миколай
Крушевський
ВІСІМ ГІМНІВ
РІГВЕДИ

2

МИКОЛАЙ
КРУШЕВСЬКИЙ
Біобібліографічний покажчик

3

Миколай
Крушевський
(1851-1887)

102

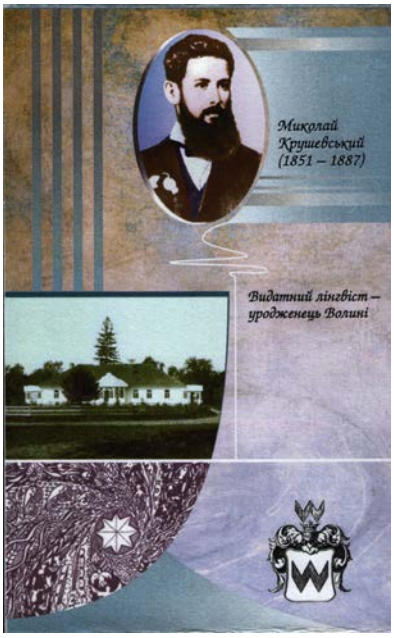
Миколай
Крушевський
(1851 – 1887)
Видатний лінгвіст –
уродженець Волині

101

Січень
Лютий
Березень
Квітень
Травень
Червень
Липень
Серпень
Вересень
Жовтень
Листопад
Грудень
2003
Видано за сприянням Палацу культури
Волинського державного університету ім. Лесі Українки

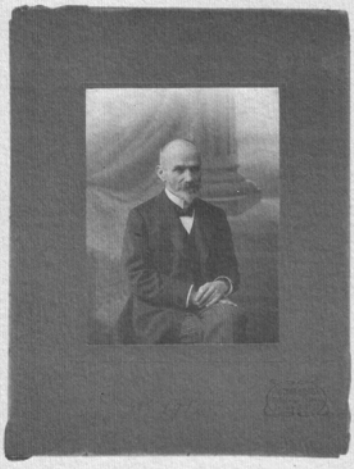

Jan Baudouin de Courtenay (1845-1929) linguist, publicist, man

an international conference organized on the 160th anniversary of his birth by the Jagellonian University & Polish Academy of Arts And Sciences

Kraków, September 19-20, 2005

74

TUESDAY September 20
Polish Academy of Arts and Sciences (Polska Akademia Umiejętności)
Ul. Sławkowska 17, main Aula, 1st floor

Morning Session I		Chairperson: Francesca Fici
9.00 - 9.30	Kamil Gaiullin Kazan, Russia	Sajt «Kazanskaja lingvističeskaja škola»: sostojanie i perspektivy razvitija [The internet site „Kazan School of Linguistics": present state and perspectives for development]
9.30-10.00	Zinaida Pakholok Lutsk, Ukraine	Genealogia Nikolaja V. Kruševskogo [The genealogy of Mikołaj V. Kruszewski]
10.00-10.30	E.F.K. Koerner Berlin, Germany	Baudouin de Courtenay, Kruszewski and Saussure
10.30-11.00	Joanna Radwańska-Williams Macao	The relationship between Baudouin and Kruszewski in its psychological and biographical aspects
11.00-11.30	coffee break	
Morning Session II		Moderator: Wayles Browne
11.30-13.00	**Panel discussion on Baudouin & Kruszewski**	
13.00-15.00	lunch break	
Afternoon Session I		Chairperson: Magdalena Smoczyńska
15.00-15.30	Renata Budziak Rzeszów, Poland	Jan Baudouin de Courtenay wobec problemów narodowościowych [Jan Baudouin de Courtenay's attitude towards nationality issues]
15.30-16.00	Maryla Papierz Kraków, Poland	Jan Baudouin de Courtenay i Słowacy [Jan Baudouin de Courtenay and Slovaks]
16.00-16.30	Joachim Mugdan Basel, Switzerland	Jan Baudouin de Courtenay on Jews and Judaism
16.30-17.00	coffee break	
Afternoon Session II		Chairperson: Edward Stachurski
17.00-17.30	Valerij Gretchko Tokyo, Japan	Baudouin de Courtenay and the international language movement
17.30-18.00	Magdalena Smoczyńska Kraków, Poland	Baudouin de Courtenay's child language data
18.00-18.30	Dorota Kiebzak-Mandera Kraków, Poland	Foreign languages in Baudouin de Courtenay's child language data
18.30-19.00	**Closing of the conference**	

XVII

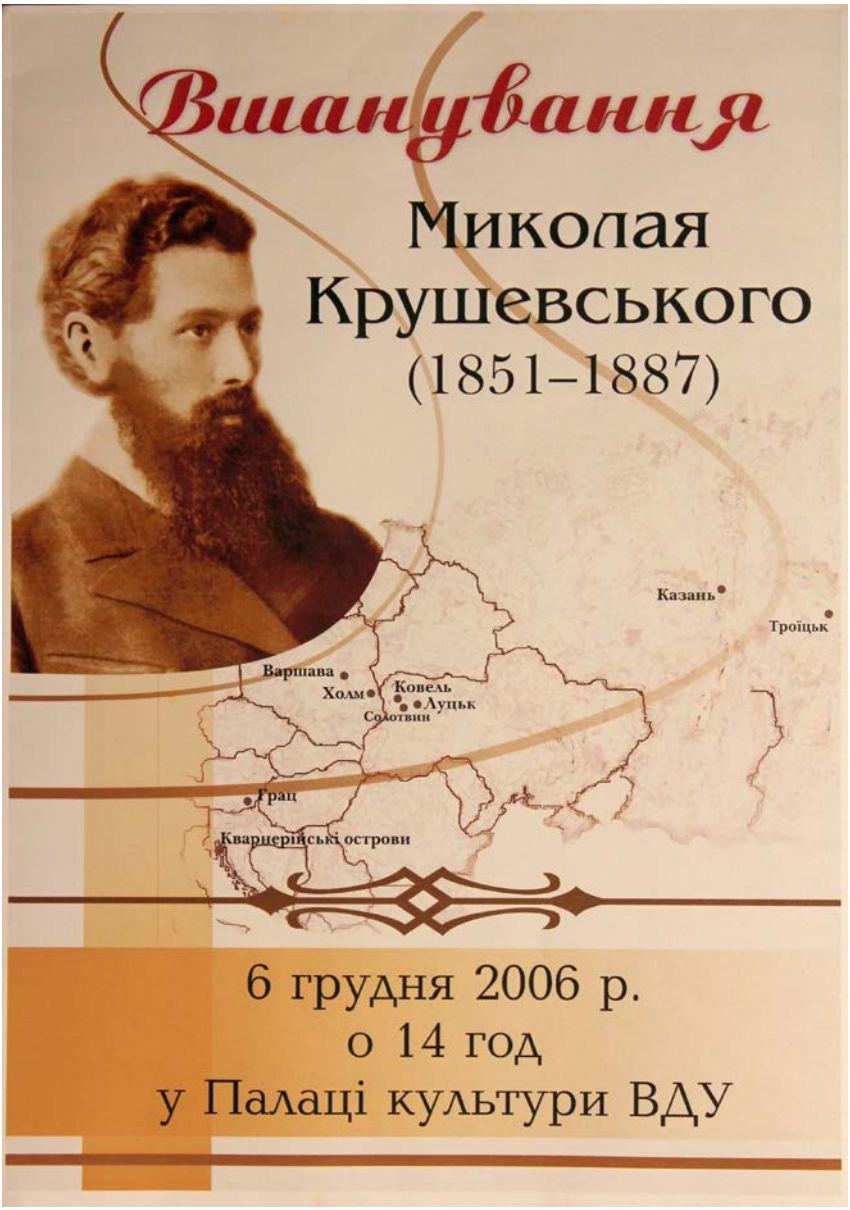
Вшанування
Миколая
Крушевського
(1851–1887)
Казань
Троїцьк
Варшава
Холм
Ковель
Луцьк
Солотвин
Грац
Кварнерійські острови
6 грудня 2006 р.
о 14 год
у Палаці культури ВДУ

Запрошення

76

Волинський державний університет
імені Лесі Українки
Педагогічний інститут
Палац культури ВДУ
Вельмишановний
Анатолію Михайловичу!
Маємо честь запросити Вас на урочистості
з нагоди 155-ї річниці від дня народження
Миколая Крушевського (1854-1887),
які відбудуться 6 грудня 2006 р. о 14 год
у Палаці культури ВДУ імені Лесі Українки
за адресою: м. Луцьк, вул. Винниченка, 30

ZAPROSZENIE

77

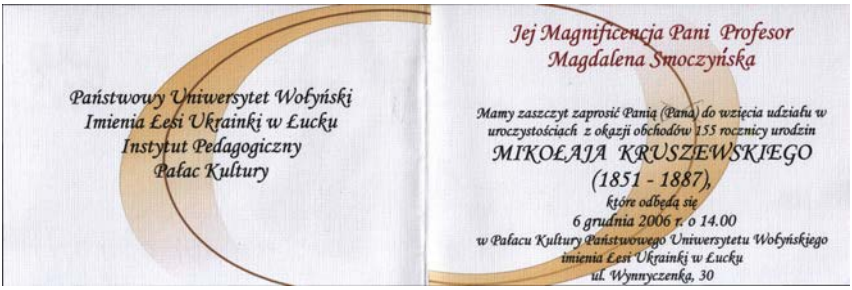
Państwowy Uniwersytet Wołyński
Imienia Łesi Ukrainki w Łucku
Instytut Pedagogiczny
Pałac Kultury
Jej Magnificencja Pani Profesor
Magdalena Smoczyńska
Mamy zaszczyt zaprosić Panią (Pana) do wzięcia udziału w
uroczystościach z okazji obchodów 155 rocznicy urodzin
MIKOŁAJA KRUSZEWSKIEGO
(1851 - 1887),
które odbędą się
6 grudnia 2006 r. o 14.00
w Pałacu Kultury Państwowego Uniwersytetu Wołyńskiego
imienia Łesi Ukrainki w Łucku
ul. Wynnyczenka, 30

99

100

98